

Moralisme versus historische nuance

Het mediadebat over de restitutie van Joodse oorlogstegoeden (1997-2001)

Lotte Koppenrade
S1268279

MA-scriptie
Political Culture and National Identities
Universiteit Leiden
ECTS 30.0
Dr. B.E. van der Boom
6 augustus 2019

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. Van <i>herinneringswende</i> tot restitutiekwestie	10
1.1 Het naoorlogse rechtsherstel en het ontstaan van de restitutiekwestie(s)	15
1.2 Het Nederlandse restitutieproces	19
2. Het moralistische narratief	25
2.1 De bezetting	25
2.2 De naoorlogse periode	31
2.2.1 Een kille en bureaucratische ontvangst	33
2.2.2. Een onrechtvaardig rechtsherstel	36
2.3 De verwerking van het oorlogs- en naoorlogse verleden: de restitutiekwestie	39
3. Het nuancerende narratief	45
3.1 De bezetting	45
3.1.1 Welwillendheid in plaats van slechte intenties	45
3.1.1.1 De positie van de Nederlandse bevolking	46
3.1.1.2 De positie van het Nederlandse koningshuis	49
3.1.2 Alternatieve verklaringen voor ‘Nederland deportatieland’	51
3.2 De naoorlogse periode	54
3.2.1 Nuance met betrekking tot de opvang van Joodse oorlogsslachtoffers	54
3.2.1.1 Argumenten van 1997 tot 2001	54
3.2.1.2 Resultaten Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO)	55
3.2.2. Nuance met betrekking tot de verwijten over het naoorlogse rechtsherstel	58
3.3 Kritiek op de restitutiekwestie	63
3.3.1 Filosofische kijk op de kloof tussen wetenschap en maatschappij	64
3.3.2 Kritiek op het morele verloop van het restitutieproces	65
3.3.3 Kritiek op de restitutiekwestie vanuit Joods perspectief	69
4. De dominantie van het moralistische narratief	72
4.1 Verklaringen voor de dominantie van het moralistische narratief	73
Conclusie	78
Literatuurlijst	80

Inleiding

In 1997 ontstond internationaal een oproep voor revisie van het naoorlogse rechtsherstel. Verschillende berichten wezen op onrechtvaardigheid en onvolledigheid bij teruggave van Joodse oorlogstegoeden en bezittingen tijdens de wederopbouwperiode. Ook in Nederland werd het juridisch afgesloten rechtsherstel na maatschappelijke ophef opnieuw opengesteld voor mogelijke aanpassingen en toevoegingen. Onderzoekscommissies werden aangesteld om na te gaan of het naoorlogse rechtsherstel rechtmatig was verlopen, terwijl vertegenwoordigers van de Joodse gemeenschap in onderhandeling gingen met de Nederlandse overheid en financiële wereld (de banken, de beurs en het verzekeringswezen) over restitutie.¹

De Nederlandse media volgden deze ontwikkelingen op de voet en bogen zich tevens over het Nederlandse oorlogs- en naoorlogse verleden. Vragen over het ‘eigen’ handelen stonden op de voorgrond. Klopte ons beeld van het verleden? Was het Joodse streven naar restitutie gerechtvaardigd? In de media leidde het restitutievraagstuk tot een breed debat, waarin niet alleen het naoorlogse rechtsherstel, maar ook het handelen van de Nederlandse samenleving tijdens de bezetting centraal stond bij het beantwoorden van de vraag naar de legitimiteit van de restitutieclaims. Uiteindelijk werden in het debat drie tijdsperiodes met elkaar verbonden: de Tweede Wereldoorlog, de naoorlogse periode en het nu, ofwel de omgang met dit verleden in de vorm van het restitutieproces.

Dit onderzoek stelt dat het restitutiedebat in de media het beste begrepen kan worden als een botsing tussen twee conflicterende interpretaties van het Nederlandse (na)oorlogs(e)verleden. In de media bestond van 1997 tot 2001 enerzijds een moralistisch narratief waarin het falen van de Nederlandse samenleving centraal stond en waarin werd gepleit voor ruimhartige restitutie. Anderzijds werd, vooral door historici, een meer genuanceerd betoog gevoerd in relatie tot de restitutiekwestie. Het schuldig verklaren van de Nederlandse samenleving deed volgens hen geen recht aan de complexiteit van het verleden. Een analyse van de interactie tussen deze beschouwingen van het Nederlandse verleden biedt inzicht op het verloop van het restitutiedebat in de Nederlandse media (1997-2001).

Eerder verschenen literatuur over de restitutiekwestie(s) concentreerde zich voorsnog op het leveren van verklaringen voor het ontstaan van de restitutiekwestie(s) en het analyseren van het verloop en de uitkomst van de restitutieonderhandelingen tussen

¹ C. Ruppert, *Eindelijk ‘restitutie’. De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over Joodse oorlogstegoeden (1997-2001)* (Amsterdam 2017) 264.

vertegenwoordigers van de Joodse gemeenschap en verschillende Europese overheden.

De verklaring voor de opkomst van de restitutiekwes(t)ie(s) werden door de Israëlische politicoloog Avi Beker en de Nederlandse historicus Ido de Haan gezocht in het feit dat Joodse overlevenden lange tijd hun trauma's onderdrukten. Het waren vaak kinderen van Joodse oorlogsslachtoffers die in de jaren negentig uiteindelijk met verwijten naar buiten traden en restitutie eisten.² Dit sloot aan op de ontwikkeling die sociologe Jolande Withuis beschreef in haar boek *Van Oorlogstrauma naar klaagcultuur*. Volgens haar zorgde de verbreding van het traumabegrip aan het einde van de twintigste eeuw uiteindelijk voor een grotere rol voor psychologische en maatschappelijke erkenning. Deze erkenning vertaalde zich regelmatig in een strijd om geld.³

Naast het element van emotionele verdrukking en de groei van het traumabegrip werd globalisering als verklaring opgeworpen voor het ontstaan van de restitutiekwes(t)ie(s) in de jaren negentig. Historici Jan Surmann, José Brunner, Constantin Goschler en Norbert Frei spraken over de internationale verspreiding van Wiedergutmachung. De politiek zette moralisme (in dit geval: mensenrechten) voorop en 'Realpolitik' werd zodoende vervangen door 'Moralpolitik'.⁴ Historicus Elazar Barkan beaamde dit argument in zijn boek *The Guilt of Nations*.⁵ De oorsprong van 'Moralpolitik' werd door deze historici gezocht bij het Amerikaanse rechtssysteem. Amerikaanse rechters behandelden sinds de jaren tachtig allerlei internationale mensenrechtenkwes(t)ies. De strijd voor restitutie van Joodse tegoeden past in dit rijtje. Samen met de oprichting van de World Jewish Restitution Organization (WJRO) kregen Joodse restitutieclaims steun vanuit officiële zijde.

Verdere uitleg voor de opkomst van de restitutiekwes(t)ie(s) werd gezocht in het einde van de Koude Oorlog. De val van de Berlijnse muur in 1989 had grote invloed op het politiseren van het naoorlogse rechtsherstel. Doordat de naoorlogse periode in Oost-Europa officieel werd afgesloten, kwamen allerlei restitutievragestukken aan bod. Archieven werden

² A. Beker (ed.), *The Plunder of Jewish Property during the Holocaust. Confronting European History* (London 2001) 4, 19 en 23; I. de Haan, 'Het morele krediet van het joodse leed', *De Groene Amsterdammer*, 13 januari 1999.

³ J. Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002). Met traumaverbreiding wordt bedoeld op een toename van de erkenning van trauma: eerder werd slechts een beperkt aantal slachtoffers een diagnose van trauma, zoals PTTS, toegeschreven.

⁴ J. Brunner, C. Goschler en N. Frei, *Die Globalisierung der Wiedergutmachung. Politik, Moral, Moralpolitik* (Göttingen 2013); J. Surmann, *Shoah-Erinnerung und Restitution. Die US-Geschichtspolitik am Ende des 20. Jahrhunderts* (Stuttgart 2012) 10.

⁵ E. Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices* (New York 2000).

opengesteld en zorgden voor uitbreiding van onderzoek, aldus historicus Gerard Feldman en econome Helen Junz.⁶

Het verloop en de uitkomst van de restitutiekwestie(s) werden wisselend beoordeeld in de literatuur. Binnen een meer kritische stroming viel de Duitse historicus Benno Nietzel. In zijn werk over Wiedergutmachung introduceerde hij onder andere het begrip slachtofferconcurrentie.⁷ Hij sprak over een verschil in macht tussen verschillende onderhandelingspartijen en groepen in de samenleving. Dit verschil veroorzaakte uiteindelijk asymmetrie in de erkenning van onrecht en leed. Daarnaast besprak Nietzel hoe binnen een hoogconjunctuur van Wiedergutmachung niet alleen oude aanspraken werden geactualiseerd en gepolitiseerd, maar dat Wiedergutmachung een cumulatief effect had en telkens nieuwe aanspraken veroorzaakte.

De Oostenrijkse historicus Berthold Unfried droeg bij aan de (kritische) interpretatie van de restitutieprocessen door een uitvoerig vergelijkend onderzoek te doen tussen restitutieprocessen in verschillende Europese landen. Hij sprak in zijn boek over de betekenis en het functioneren van de verschillende onderzoekscommissies. Hij concludeerde dat de commissierapporten maar een beperkte invloed hadden op de uiteindelijke akkoorden en uitkeringen en dat zodoende een nieuw soort herinneringspolitiek ontstond. Dit betreunde hij omdat de uiteindelijke betalingen vervolgens werden besloten aan de hand van ‘rough justice’. In plaats van individueel, persoonsgerichte claims, werd over één groot bedrag onderhandeld. Dit bedrag kreeg pas daarna een precieze bestemming. Volgens Unfried ontbrak het resultaat als gevolg aan historische gerechtigheid.

Historicus Michael Marrus beaamde dat de resultaten waarin vooral morele en ethische argumenten de boventoon voerden meer te maken hadden met diplomatieke, politieke en maatschappelijke druk dan met gerechtelijke en juridische waarheden. Hij betwijfelde of rechtvaardigheid wel werd bereikt door geld voorop te stellen in plaats van de waarheid.⁸ Dit is ook een mening die voorkwam in sommige Joodse kringen. De Joodse schrijver Norman Finkelstein ontketende een groot debat toen hij de term ‘Holocaust Industry’ koppelde aan de restitutieprocessen. De nadruk op geld onteerde volgens hem de

⁶ G. Feldman, ‘Holocaust Assets and German Business History: Beginning or End?’, *German Studies Review* 25 (2002) 23-34, aldaar 26; H. Junz, *Where did all the money go? Pre-Nazi Era Wealth of European Jewry* (Bern 2002) 5.

⁷ B. Nietzel, ‘Business Finished? Transnationale Wiedergutmachung historischen Unrechts in Europe seit 1989’, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 57 (2009) 26-50; B. Nietzel, ‘Assymetrie, Opferkonkurrenz, Reziprozität. Zur Erforschung transnationaler Wiedergutmachungsprozesse seit Ende des Kaltes Krieges’ in: B. Hofmann e.a., *Diktaturüberwindung in Europe. Neue nationale und transnationale Perspektiven* (2010) 53-68.

⁸ M. Marrus, *Some Measure of Justice. The Holocaust Era Restitution Campaign of the 1990's* (Madison 2009) 27, 116 en 136.

herinnering aan de Holocaust. Het Joodse leed werd volgens hem misbruikt als politiek machtsmiddel.⁹

Andere studies droegen deze kritische ondertoon niet met zich mee en concentreerden zich op het uitwerken van modellen en theorieën aan de hand van het verloop van de restitutiekwes(t)ie(s) voor vergelijkbare conflictsituaties. Hieronder vallen de werken van het interdisciplinaire onderzoeksterrein dat Transitional Justice wordt genoemd. Bekende namen zijn historicus Elazar Barkan en socioloog John Torpey. Torpey ontwikkelde aan de hand van Barkan's inzichten een model die een standaardproces van 'repairing history' beschreef: van restitutie, naar compensatie, naar tevredenheid. Het idee dat het restitutieproces als voorbeeldmodel kon dienen, werd in sommige werken triomfantelijk benaderd. Vooral Amerikaanse schrijvers waren trots op het Amerikaanse rechtssysteem dat had gezorgd voor de verspreiding van morele politiek en zodoende een 'zege behaalden voor het belang van mensenrechten'.¹⁰

Met betrekking tot de analyse van het verloop van de Nederlandse restitutiekwes(t)ie zijn hoogleraar rechtsfilosofie Wouter Veraart, rechtshistoricus Christiaan Ruppert en de historici Gerard Aalders en Regina Grüter belangrijk.¹¹ Veraart en Ruppert sloten in zekere zin aan bij het onderzoeksterrein van Transitional Justice. Veraart schreef bijvoorbeeld over 'The Wheel of Restoration': de cyclus die een maatschappij doorloopt met betrekking tot de omgang met onrecht uit het verleden. Een maatschappij zal volgens Veraart eerst het onrecht vergeten, waarna het dit verleden herinnert en uiteindelijk stappen zal ondernemen om tot rechtvaardiging en tevredenheid te komen. Ruppert concentreerde zich in een uitvoerig proefschrift over de Nederlandse casus onder andere op de rol die de ambiguïteit van het begrip restitutie speelde in de uitkomst van de Nederlandse restitutieonderhandelingen.¹²

⁹ N. Finkelstein, *The Holocaust Industry. Reflections on the Exploitation of Jewish suffering* (London 2000) 8.

¹⁰ Bijvoorbeeld jurist Michael Bazylar en onderminister en diplomaat Stuart Eizenstat. Het werk van de Israëlitische juriste Leora Bilsky sluit eveneens aan bij deze positieve interpretatie van de restitutieprocessen. M.J. Bazylar, *Holocaust justice. The Battle for Restitution in America's Courts* (New York 2003); L. Bilsky, 'The Judge and the Historian. Transnational Holocaust Litigation as a New Model', *History and Memory* 24 (2012) 117-156; S. M. Eizenstat, *Imperfect Justice. Looted Assets, Slave Labor, and the Unfinished Business of World War II* (New York 2003).

¹¹ Ruppert, *Eindelijk 'restitutie'*; W.J. Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Rotterdam 2005); G. Aalders, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam 2001); G. Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999); R. Grüter, *Strijd of gerechtigheid. Joodse verzekeringstegoeden en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2015).

¹² Ruppert, *Eindelijk 'restitutie'*, 264-265; C. Ruppert, 'Nederlandse akkoorden in 2000 over Joodse oorlogstegoeden', *Low Countries Historical Review (BMGN)* 130 (2015) 50-71, aldaar 52 en 55. Verder zijn enkele terugblikken verschenen: G. Zalm, *De romantische boekhouder* (Amsterdam 2009); Ph. Staal, *Roestvrijstaal. Speurtocht naar de erfenis van Joodse oorlogswezen* (Delft 2008); M. Gerstenfeld, *Judging the Netherlands* (Jeruzalem 2011).

Dit huidige onderzoek biedt een nieuw perspectief op de bestaande literatuur over de restitutiekwesitie door de rol van de twee verschillende interpretaties van het Nederlandse verleden – enerzijds moreel, anderzijds nuancerend – in het mediadebat over de restitutiekwesitie centraal te stellen. Het presenteert een aanvullende verklaring voor de opkomst van het restitutedebat in Nederland, maar levert voornamelijk een nieuw inzicht in het verloop van de Nederlandse restitutiekwesitie. Eerder was de Nederlandse casus vooral uit politieke en bestuurlijke hoek benaderd, waar in dit onderzoek de binnenlandse herinneringscultuur en het mediadebat centraal staan. Het onderzoek verbindt in zekere zin twee onderzoeksvelden met elkaar. Het brengt de literatuur over de opkomst, het verloop en de uitkomst van de restitutiekwesitie(s) in contact met de literatuur over de werking en betekenis van een herinneringscultuur binnen een samenleving; in het specifiek de Nederlandse (collectieve) herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.

De Nederlandse restitutiekwesitie functioneert in dit onderzoek aldus eveneens als casus voor verschillende opvattingen over de werking en de betekenis van herinneringsculturen. Een voorbeeld van een opvatting uit de literatuur die bij de analyse van de Nederlandse restitutiekwesitie aanschouwelijk wordt gemaakt, is het onderscheid tussen een herinneringscultuur en de historische werkelijkheid. Historicus en geschiedfilosoof Herman Paul heeft onder andere over dit onderscheid geschreven in zijn boek *Als het verleden trekt*.¹³

Paul stelt samen met andere historici zoals Benedict Anderson dat geschiedschrijving eerder de uniciteit van een gebeurtenis benadrukt, waar een herinneringscultuur zoekt naar unificerende en zingevende elementen. Een collectieve herinnering draagt zodoende bij aan sociale cohesie, de consolidatie van machtsposities en het vormen van een regionale- of nationale identiteit.¹⁴ Volgens historicus David Rieff staat een herinneringscultuur vanwege de simplificatie van het verleden en mogelijke connecties met politieke belangen regelmatig op gespannen voet met de geschiedschrijving.¹⁵ Deze spanning was ook waarneembaar in het Nederlandse mediadebat over het restitutievragestuk. De werken van historici Bart van der Boom, Frank van Vree en Rob van der Laarse zijn met betrekking tot dit thema ook van belang, aangezien zij specifiek hebben geschreven over de ontwikkeling van de collectieve

¹³ H. Paul, *Als het verleden trekt. Kernthema's in de geschiedfilosofie* (Den Haag 2014) 90.

¹⁴ Paul, *Als het verleden trekt*, 90, 98-99; J.A. Barash, *Collective Memory and the Historical Past* (London 2016) 7, 11, 14, 16, 26; B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London 1983).

¹⁵ D. Rieff, *In Praise of Forgetting. Historical Memory and Its Ironies* (New Haven/ London 2016).

herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Nederland en het conflict dat tussen deze herinneringscultuur en de Nederlandse geschiedschrijving ontstond.¹⁶

Door het verloop van het Nederlandse restitutiedebat in de media centraal te stellen, bestaat de kern van het onderzoek uit een kwalitatieve studie van het debat in de geschreven media. Als bron is gekozen voor enkele toonaangevende Nederlandse kranten en opiniebladen: *Algemeen Dagblad*, *NRC Handelsblad*, *Het Parool*, *Trouw*, *De Telegraaf*, *de Volkskrant*, *De Groene Amsterdammer*, *HP/De Tijd*, *Elsevier* en *Vrij Nederland*. Zij vormden vanwege hun brede afzetmarkt een goede afspiegeling van de verschillende opinies en argumenten die tijdens het restitutiedebat voorkwamen.¹⁷ De artikelen uit deze bladen zijn verzameld met behulp van kranten en tijdschriften database LexisNexis, online archieven van de betreffende opiniebladen en de knipselcollectie uit het archief van het Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies (NIOD).¹⁸

De artikelen zijn verder geselecteerd op datum en inhoud. Zij moesten gepubliceerd zijn ten tijde van de restitutiekwestie (van 1997 tot en met 2001) en moesten logischerwijs verband houden met het restitutievraagstuk. Aangezien het restitutiedebat in de media een breed scala aan onderwerpen aandeed – verspreid over drie verschillende tijdsperioden – kwamen veel artikelen in aanmerking. Enkele zaken omtrent het rechtsherstel zijn in dit onderzoek echter buiten beschouwing gelaten, zoals de kunstroof. Dit gedeelte van het rechtsherstel doorliep, onder andere vanwege de nadruk op particuliere claims, een afwijkend patroon.

Daarnaast zijn enkel artikelen meegenomen die betrekking hadden op het Joodse rechtsherstel. Het rechtsherstel van Roma en Sinti, de Indische gemeenschap, de tewerkgestelden en vervolgde homoseksuelen worden in dit onderzoek niet behandeld. Het rechtsherstel van de Joodse gemeenschap vormde namelijk de kern van de

¹⁶ F. van der Vree en R. van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 22, 23; B. van der Boom, *‘Wij wisten niets van hun lot’. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012).

¹⁷ Dit zou in een ander onderzoek nog uitgebreid kunnen worden met lokale kranten en niet-schriftelijke media.

¹⁸ De krantenartikelen zijn voornamelijk via LexisNexis verzameld. Binnen LexisNexis is niet alleen op het trefwoord restitutie(kwestie) gezocht, maar zijn in principe alle krantenberichten van 1997 tot 2001 geselecteerd met het woord ‘Joodse’ of ‘Joden’ erin. Op deze manier kon een breed spectrum aan krantenberichten worden verzameld die ook in losse vorm waren verbonden met het restitutiedebat in de media. Veel krantenberichten verwezen namelijk niet expliciet naar de restitutiekwestie, maar spraken wel indirect over de (on)schuld van de Nederlandse samenleving met betrekking tot de bezetting of naoorlogse periode. Deze verzameling krantenberichten is aangevuld met artikelen en opiniestukken uit de knipselmappen van het NIOD en de persoonlijke archieven van de geselecteerde opiniebladen. De archieven van *De Groene Amsterdammer* en *Elsevier* (*Weekblad*) waren toegankelijk via hun website (soms met behulp van een abonnement) maar niet altijd doorzoekbaar met trefwoorden. Als gevolg zijn alle beschikbare edities van 1997 tot 2001 doorgenomen. De edities van 1997 tot 2001 van *Vrij Nederland* en *HP/De Tijd* waren niet online beschikbaar. Hier kwamen de knipselmappen van het NIOD van pas, welke op onderwerp zijn geordend.

restitutieonderhandelingen én de kern van de twee conflicterende interpretaties van het (na)oorlogs(e)verleden en de noodzaak tot restitutie. Met betrekking tot het rechtsherstel van de andere belangengroepen waren afwijkende motivaties, omstandigheden en herinneringsculturen aanwezig die niet centraal staan in deze scriptie. Bovendien zijn bovengenoemde keuzes met betrekking tot de selectie van het bronnenmateriaal gemaakt met het oog op de omvang en overzichtelijkheid van het onderzoek.

Naast deze geselecteerde opinie- en nieuwsartikelen biedt een literatuurstudie verdere context met betrekking tot de voorafgaande ontwikkeling van de Nederlandse collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en naoorlogse periode, het uiteindelijke ontstaan van de restitutiekwestie en het algemene verloop van het Nederlandse restitutieproces. Hier vallen ook de gepubliceerde conclusies van de onderzoeksrapporten van de commissie-Kordes, -Scholten en -Van Kemenade onder, net als de studies van Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO). De grootte van het bronnenmateriaal maakt in combinatie met de context die de literatuurstudie biedt een gedegen academisch onderzoek.

Het onderzoek is zowel chronologisch als thematisch opgebouwd. Het eerste hoofdstuk biedt een chronologisch overzicht van de oorsprong en ontwikkeling van de verschillende herinneringsculturen aan de Tweede Wereldoorlog in Nederland, het ontstaan van de restitutiekwestie midden jaren negentig en het algemene verloop van de restitutieonderhandelingen in Nederland. Met behulp van deze context wordt in hoofdstuk twee en drie het restitutedebat in de media uiteengezet aan de hand van de twee conflicterende visies op het Nederlandse (na)oorlogs(e)verleden. Hoewel de tweedeling van enerzijds moralistisch en anderzijds nuancerend op het eerste oog thematisch lijkt, zijn de argumenten van beide visies in zekere zin ook chronologisch uiteengezet. Zij worden aan de hand van drie tijdsperiodes uitgewerkt: de bezetting, de naoorlogse periode en het nu, ofwel de omgang met het verleden in de vorm van de restitutiekwestie.

In het vierde hoofdstuk worden de patronen in het restitutedebat en de interactie tussen de twee conflicterende interpretaties van het Nederlandse verleden verder toegelicht. Domineerde uiteindelijk één narratief het mediadebat? In hoeverre paste het verloop van het restitutedebat in de media bij de uiteindelijke politieke uitkomst van de restitutieonderhandelingen tussen de Joodse gemeenschap, de Nederlandse overheid en de financiële wereld?

1. Van *herinneringswende* tot restitutiekwestie

Met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog heeft Nederland één grote *herinneringswende* meegemaakt aan het einde van de jaren zestig.¹⁹ Vlak na de oorlog, van 1945 tot 1951, ontsprong al snel de verzetsmythe. De Duitse bezetting werd verbeeld als een strijd van ‘een klein maar onverschrokken volk dat zich onder leiding van een kleine voorhoede van verzetshelden nooit heeft laten beroven van het geloof in de uiteindelijke overwinning van de barbaarse overmacht.’²⁰ Nederland zou berooid, maar geestelijk ongebroken uit de oorlog zijn gekomen.²¹ Hoewel de overheid voor een deel inspeelde op de vormgeving van deze herinnering was dit beeld in principe natuurlijk en zonder veel strijd tot stand gekomen. Dit was bijzonder; in Frankrijk en België werden direct na de oorlog al discussies gevoerd waarin tegenstrijdige oorlogsherinneringen de boventoon voerden.²² De verzetsmythe benadrukte de continuïteit binnen de Nederlandse geschiedenis en legitimeerde de naoorlogse maatschappelijke en politieke verhoudingen.²³

De nadruk op de nationale gemeenschap was echter in strijd met het bestaan van een variatie aan oorlogsslachtoffers en daarmee oorlogsherinneringen.²⁴ De overheid besloot ten eerste dat slachtofferschap aan de hand van materiële nood werd gedefinieerd, waardoor het geestelijk lijden van veel overlevenden op de achtergrond kwam te staan.²⁵ Vlak na de oorlog bestond het idee dat wanneer iemand materieel werd geholpen en daardoor kon terugkeren naar de dagelijkse gang van zaken, hij of zij eveneens geestelijk werd geholpen. Een herstelde samenleving zou voor herstel zorgen bij het individu.²⁶ Verder werd afgesproken om alle categorieën slachtoffers gelijk te behandelen, met uitzondering van diegenen die hun leven hadden ingezet voor de vrijheid van Nederland: het eigen personeel (ambtenaren, militairen,

¹⁹ Een *herinneringswende* is een omwenteling in de herinneringscultuur van een land. Van Vree en Van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering*, 8, 12, 28.

²⁰ M. Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 295, 447.

²¹ Van Vree en Van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering*, 7.

²² Bossenbroek, *De Meelstreep*, 296.

²³ Van Vree en Van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering*, 22, 23.

²⁴ Van Vree en Van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering*, 25; Bossenbroek, *De Meelstreep*, 296. Naast Joodse oorlogsslachtoffers (onderduikers en kampoverlevenden) kunnen bijvoorbeeld slachtoffers van de hongervinter, bombardementsslachtoffers, krijgsgevangenen, tewerkgestelden, vervolgte homoseksuelen en Indische slachtoffers worden geïdentificeerd (later kwamen hier ook tweede generatie slachtoffers bij, zoals kinderen van NSB'ers, kinderen van Joodse overlevenden).

²⁵ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 131, 376. De definitie van oorlogsslachtoffer was o.a. vastgesteld door het Centraal Bureau voor de Verzorging der Oorlogsslachtoffers (CBVO) (en DBVO) die de opvang van oorlogsslachtoffers regelde.

²⁶ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 557-559.

gemilitariseerde zeelieden) en verzetsstrijders.²⁷ De Jodenvervolging werd slechts gezien als onderdeel van de algemene onderdrukking van het Nederlandse volk. De monumenten die na de oorlog verschenen accentueren dit nationalistische perspectief. Een monument specifiek ter nagedachtenis aan de omgekomen Joden ontbrak voor lange tijd. Exemplarisch is dat in 1962 bij de onthulling van het monument bij de Hollandse Schouwburg, deze de tekst ‘Herdenkingsplaats voor de in 1940-1945 gevallen Joodsche landgenoten’ droeg. Het woord ‘gevallen’ impliceerde dat de Joodse slachtoffers voor het vaderland waren gesneuveld.²⁸

Rond het einde van de jaren zestig onderging deze collectieve herinnering ingrijpende veranderingen.²⁹ Toenemende globalisering zorgde voor een verminderde nadruk op thema’s als nationale zelfbeschikking en democratie, terwijl het onderwerp mensenrechten steeds meer aandacht kreeg.³⁰ In de nieuwe herinneringscultuur stond niet langer een nationalistische en ideologische voorstelling van de Tweede Wereldoorlog centraal, maar juist een pluriformiteit aan oorlogsherinneringen. In Nederland betekende dit een verschuiving van nationaal belang naar deelbelang. Hierin speelde de organisatie van verschillende categorieën oorlogsslachtoffers een belangrijke rol.³¹ De nieuwe informatie die als gevolg van deze ontwikkeling vrijkwam, bracht hernieuwde aandacht en begrip voor Joodse oorlogsslachtoffers. Het besef dat de Holocaust een cruciale en unieke plek innam in het verleden nam als gevolg toe.³²

Andere gebeurtenissen die deze *herinneringswende* in werking stelden, waren de verfilming van het dagboek van Anne Frank (1959), het Eichmannproces in 1961 en enkele publicaties waaronder het boek *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* van historicus Jacques Presser in 1965.³³ De televisieserie *De Bezetting* (1960-1965) als voorganger op het klassieke 14-delige werk over de Duitse bezetting in Nederland van historicus Louis de Jong maakte eveneens tal van emoties los in de samenleving.³⁴ Hoe meer bekend werd over het leed van de Joden, hoe duidelijker een gevoel van schaamte ontsprong over de rol van Nederland gedurende de Jodenvervolging.

²⁷ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 212, 447. De voorkeurspositie van deze groep had te maken met een moreel criterium (wel of geen heldenmoed vertoond tijdens de oorlog).

²⁸ Van Vree en Van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering*, 7, 8, 22, 23, 25.

²⁹ Van Vree en Van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering*, 32; Van der Boom, ‘Wij weten niets van hun lot’, 11-14.

³⁰ Ruppert, *Eindelijk ‘restitutie’*, 36.

³¹ Van Vree en Van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering*, 33; Bossenbroek, *De Meelstreep*, 392, 396.

³² Van der Boom, ‘Wij weten niets van hun lot’, 11.

³³ Het dagboek van Anne Frank was twee jaar eerder (1957) uitgegeven in boekvorm.

³⁴ J. Presser, *De Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (Amsterdam 1965); L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945* (1969-1991); Bossenbroek, *De Meelstreep*, 428.

‘Nederland deportatieland’ werd het befaamde en gevreesde imago. In Nederland was 73 procent van de Joden vermoord, het hoogste percentage van West-Europa.³⁵ Had dit hoge percentage voorkomen kunnen worden? Zo ja, hebben ‘wij’ gefaald tijdens de Duitse bezetting?

In lijn met de ontwikkeling uit de jaren zestig en zeventig waarin afbreuk werd gedaan aan de legitimiteit van het gezag van de gevestigde orde, werd zodoende het eigen verleden kritisch bestudeerd. De oorlogsgeneratie werd verweten dat zij lelijke concessies hadden gedaan of passief hadden toegekeken terwijl Joodse landgenoten door de bezetter steeds verder in het nauw werden gedreven. Het idee van ‘een onverschrokken verzet’ vertoonde steeds meer scheuren; het verzet kwam te laat op gang en had onvoldoende hulp geboden. Nederland kende zichzelf na de *herinneringswende* de verantwoordelijkheid toe voor het hoge deportatiecijfer: de goed georganiseerde en gehoorzame bureaucratie van Nederlandse burgers en ambtenaren had bijgedragen aan het slagen van de Holocaust. Nederland had gefaald in het beschermen van zijn Joodse medeburgers en kwam als gevolg niet geestelijk ongebroken, maar moreel geblameerd uit de oorlog.³⁶ De collectieve herinnering van de ‘schuldige omstander’ was geboren.

Nederland sloot met deze collectieve herinnering aan bij een internationale trend waarin daderschap steeds breder werd gedefinieerd: niet alleen waren ‘nazi’s’ slecht, ook eerder onschuldig geachte omstanders werden veroordeeld voor passief gedrag gedurende de Tweede Wereldoorlog.³⁷ Een bijzonder aspect van deze herinnering was de mate van zelfkritiek. Een collectieve herinnering maakt het verleden normaal gesproken tot een bron van trots en zelfbevestiging, maar de hernieuwde herinnering aan de Tweede Wereldoorlog wees op collectief falen en stimuleerde (bestuurlijke en culturele) verandering.³⁸

Deze nieuwe herinneringscultuur bracht niet alleen een verbreding van daderschap met zich mee; ook de notie van slachtofferschap werd door een steeds grotere groep toegeëigend. In de jaren zeventig ontstond behoefte aan een uitwisseling van ervaringen en emoties, bovendien ging men het gewoner vinden om in psychische termen over zichzelf en anderen te spreken.³⁹ Deze ‘praatcultuur’ koppelde slachtofferschap niet langer aan materiële

³⁵ Van der Boom, ‘*Wij weten niets van hun lot*’, 11; M. Arian, ‘Nederland deportatieland’, *De Groene Amsterdammer*, 2 december 1992.

³⁶ I. de Haan, ‘Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging. Een overzicht van het recente Nederlandse debat’, *Low Countries Historical Review (BMGN)* 123 (2008) 31-70, aldaar 36.

³⁷ De Haan, ‘Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging’, 36; Van der Boom, ‘*Wij weten niets van hun lot*’, 14, 15.

³⁸ Van der Boom, ‘*Wij weten niets van hun lot*’, 15-16.

³⁹ Withuis, *Erkennung*, 118. Hiervoor was lange tijd de ‘schaamte- en zwijgcultuur’ dominant geweest in Nederland.

tekortkomingen, maar aan het geestelijk lijden van het individu.⁴⁰ Deze ontwikkeling ging hand in hand met de erkenning van trauma als ziektebeeld in de geestelijke gezondheidszorg. Onder het begrip concentratiekampsyndroom (KZ-syndroom) werden de specifieke trauma's van concentratiekampoverlevenden ondergebracht.⁴¹ Dit begrip werd gemeengoed met de uitzending van de documentaire *Begrijpt u nu waarom ik huil?* in 1969 op nationale televisie.⁴² Slachtofferschap werd langzamerhand niet meer een bron van schaamte, maar een gewilde identiteit. Sinds de opening van Centrum '45 en de Wet Uitkeringen en Vervolgingslachtoffers 1940-1945 (WUV) in 1973 werd het mogelijk om een officiële diagnose te krijgen; gepaard met maatschappelijke erkenning en bovendien psychische en materiële hulp.⁴³

De mogelijkheid tot officiële erkenning van (geestelijk) oorlogsleed zorgde voor een sterkere positie van Joodse oorlogsslachtoffers. Het zette echter ook een concurrentiestrijd in gang; andere slachtoffergroeperingen eisten dezelfde erkenning van hun geestelijk leed. Indische gerepatrieerden stelden bijvoorbeeld dat zijzelf 'te bescheiden' waren om te klagen, en de Joden altijd 'voorrang kregen' en ook 'meer kregen'.⁴⁴ Deze strijd om erkenning heeft uiteindelijk het traumabegrip verbreed, waar deze eerst aan een beperkt aantal slachtoffers werd toegeschreven.⁴⁵

De collectieve herinnering van de 'schuldige omstander' waarin Joodse slachtoffers inmiddels een sterke en zichtbare positie hadden verworven, vond in de jaren zeventig zijn weg naar de politiek in het debat over de mogelijke vrijlating van de drie van Breda (1972), de Zaak-Menten (1976) en in de commotie over het oorlogsverleden van politicus W. Aantjes (1978).⁴⁶ In een openbare hoorzitting op 24 februari 1972 durfden Joodse slachtoffergroeperingen openlijk en gepassioneerd voor hun belangen op te komen en zich uit

⁴⁰ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 452; Withuis, *Erkenning*, 121.

⁴¹ Withuis, *Erkenning*, 44.

⁴² Bossenbroek, *De Meelstreep*, 432, 435.

⁴³ Withuis, *Erkenning*, 43; H. Piersma (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002) 15-16; Bossenbroek, *De Meelstreep*, 431-432.

⁴⁴ Withuis, *Erkenning*, 238, 239.

⁴⁵ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 574; Withuis, *Erkenning*, 52, 53; A. Mooij, 'De langste schaduw. Denken over psychische oorlogsgevolgen' in: C. Kristel (red.), *Binnenkamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002) 261-291, aldaar 285-286.

⁴⁶ Het debat over de Drie van Breda ging over de mogelijke vrijlating van drie Duitse oorlogsmisdadigers: Franz Fischer (1901-1989), Ferdinand aus der Fünten (1909-1989) en Joseph Kotälla (1908-1979). Het voorstel van minister Dries van Agt om deze misdadigers gratie te geven stuitte op grote maatschappelijke woede en verdriet. De Zaak-Menten draaide om de verdwijning van oorlogsmisdadiger Pieter Menten uit zijn villa in Blaricum op 14 november 1976. Op 9 november had het OM besloten Menten te arresteren, maar had hem in de dagen voor zijn verdwijning niet constant bewaakt. Toen bekend werd dat Menten voortvluchtig was ontstond grote commotie binnen de Tweede Kamer en de Nederlandse samenleving. W. Aantjes werd beticht van collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog; hij zou fout zijn geweest tijdens de oorlog en dit hebben verzwegen.

te spreken tegen de mogelijke vrijlating van oorlogsmisdadigers Franz Fischer (1901-1989), Ferdinand aus der Fünten (1909-1989) en Joseph Kotälla (1908-1979). De argumenten die werden geopperd, wezen onder andere op het extra leed dat oorlogsslachtoffers zouden ondergaan wanneer de Duitse misdadigers vrij zouden komen. De hoorzitting had ook invloed op Kamerleden, velen waren overrompeld door alle emoties.⁴⁷ Het volgende fragment uit een interview met de voorzitter van die dag, Geurtsen, weerspiegelt de overweging tussen logos en pathos die veel Kamerleden ondergingen:

Op de tribune trof ik een totaal gebroken man aan, die bleef herhalen: “Ze hebben mijn vrouw en kinderen vermoord.” Op dat moment bezweek mijn geloof in de zuivere juridische ethiek. Ik realiseerde me, dat mijn juridische geweten het niet kon rechtvaardigen de ellende van de slachtoffers nog te vergroten.⁴⁸

Uiteindelijk stemde de meerderheid van de Kamer tijdens het Tweede Kamerdebat tegen de vrijlating. Enkele dagen na het debat, op 4 maart 1972, verklaarde de regering dat zij de drie van Breda voorlopig niet gelijktijdig zou vrijlaten. De sociaalpsychologische factoren wogen in dit geval zwaarder dan de juridische.⁴⁹

Hoewel deze infiltratie van pathos in de politieke overwegingen van veel Kamerleden een groeiende inbedding van deze schuldbevuste herinneringscultuur in zowel politiek als maatschappij laat zien, begon de geschiedwetenschap zich langzamerhand juist te verzetten tegen de dominantie van deze collectieve herinnering. Sinds de jaren tachtig streefden steeds meer historici naar het normaliseren van de geschiedschrijving rondom de Tweede Wereldoorlog. De oorlog moest niet meer worden beoordeeld in goed of fout.⁵⁰ In Nederland was dit nieuwe analysekader in het leven geroepen door historicus J.C.H (Hans) Blom.⁵¹ Doordat de morele boodschap van het verleden met deze aanpak op de achtergrond kwam te staan – en daarmee dus ook de schuldvraag – verloren veel historische werken de interesse

⁴⁷ ‘Emoties in hearing drie van Breda’, *NRC Handelsblad*, 25 februari 1972, 1; ‘Veel emoties op hoorzitting “drie” Breda’, *NRC Handelsblad*, 25 februari 1972, 3; H. Piersma, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlands gevangenschap, 1945-1989* (Amsterdam 2001) 122-123.

⁴⁸ A. Geurtsen, ‘Terugblik van een politicus’, in: Piersma, *De drie van Breda*, 122.

⁴⁹ Piersma, *De drie van Breda*, 135-137.

⁵⁰ De Haan, ‘Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolgung’, 37-38. Deze ontwikkeling binnen de geschiedwetenschap vond ook plaats in andere Europese landen. In Duitsland vormde de neiging tot de ‘normalisering van het verleden’ het startsein van de *Historikerstreit*. Tegenstanders vonden dat geschiedschrijving op deze manier de Jodenvervolgung zou bagatelliseren.

⁵¹ J.C.H. Blom, ‘In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland’, in: idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989) 102-120, 111; J.C.H. Blom e.a., *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam 2005) 77-110; De Haan, ‘Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolgung’, 32.

van het grote publiek. Dit gat werd opgevuld met persoonlijke werken over de Tweede Wereldoorlog die vooral gericht waren op het herdenken van de oorlog en het oorlogsleed.⁵² Als gevolg ontstond op het gebied van de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolging een groeiende kloof tussen de collectieve herinnering, ofwel publieke perceptie, en het wetenschappelijke onderzoek.⁵³

1.1 Het naoorlogse rechtsherstel en het ontstaan van de restitutiekwes(t)ie(s)

Het naoorlogse rechtsherstel volgde in zekere zin de ontwikkeling van de collectieve herinnering. Geheel in lijn met de ‘verzetmythe’ stelde de Nederlandse overheid in eerste instantie het algemeen belang voorop. Het rechtsherstel werd voornamelijk gezien als middel ter bevordering van de wederopbouw van Nederland. De Nederlandse overheid organiseerde geen aparte regelingen of versnelde procedures voor specifieke groepen oorlogsslachtoffers. Dit zorgde voor een moeizaam verloop van het rechtsherstel voor veel Joodse overlevenden.⁵⁴

Het rechtsherstel verliep vanaf augustus 1945 via de Raad van het Rechtsherstel, waarbinnen de afdeling rechtspraak de belangrijkste rol vervulde. De afdeling bestond uit 17 vooraanstaande juristen die werkten onder voorzitterschap van hoogleraar rechtsgeleerdheid Rudolph Cleveringa.⁵⁵ Tegen de uitspraken van de afdeling rechtspraak was hoger beroep of cassatie niet mogelijk. Omdat alles via de Raad van het Rechtsherstel ging, raakte de organisatie bedolven onder allerlei werkzaamheden, die bovendien betrekking hadden op een breed scala aan verschillende rechtsterreinen. Hoewel de raad poogde met extra personeel en een nieuwe opstelling het rechtsherstel vlotter te doen verlopen, liep het proces grote vertraging op. De vertraging had eveneens te maken met een ontoereikende jurisprudentie. De bestaande wet- en regelgeving was simpelweg niet geschikt of toepasbaar op de unieke positie van veel gedeposeerden.⁵⁶

Het rechtsherstel werd ook gestremd door obstructie vanuit het bedrijfsleven. Zij claimde grote schade te lijden onder het rechtsherstel. Vooral de Vereniging van Effectenhandel stond bekend om het verstoren van het effectenrechtsherstel. Het hielp niet dat

⁵² De Haan, ‘Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging’, 33, 60.

⁵³ Ibidem, 37.

⁵⁴ Aalders, *Berooid*, 334; J. Michman, H. Beem en D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam 1992) 204; Ruppert, *Eindelijk ‘restitutie’*, 11; Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, 530; Bossenbroek, *De Meelstreep*, 382-383.

⁵⁵ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 383. Andere afdelingen waren: Onroerende Goederen, Effectenregistratie en Voorzieningen voor Afwezigen en Rechtspersonen.

⁵⁶ Aalders, *Berooid*; Bossenbroek, *De Meelstreep*, 384, 396.

de politiek, in dit geval minister van Financiën Pieter Lieftinck, de economische wederopbouw na de oorlog belangrijker achtte dan de belangen van individuele oorlogsslachtoffers en daarom vaak meeging in de eisen van het bedrijfsleven.⁵⁷

Midden jaren vijftig kwam een zekere trendbreuk tot stand met betrekking tot het rechtsherstel. Het nationaal belang was langzaamaan niet meer overheersend. Verschillende groepen oorlogsslachtoffers begonnen zich te organiseren waardoor deelbelangen en later zelfs individuele belangen steeds vaker centraal stonden. Stapsgewijs ontstond zo een uitdijend en verfijnd netwerk van oorlogswetten wat uiteindelijk heeft geleid tot de afwikkeling van het rechtsherstel. Deze trendbreuk leek samen te vallen met de *herinneringswende*: de Nederlandse politiek en maatschappij besteedden meer aandacht aan de bijzondere positie van Joodse oorlogsslachtoffers.⁵⁸ In *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (2001) van SOTO is deze ontwikkeling zeer treffend omschreven:

De fixatie op fysiek, materiële, zintuigelijke waarneembare oorlogsschade evolueerde in ontvankelijkheid voor geestelijke, immateriële, invoelbare oorlogsgevolgen. De juridische omgang met het oorlogsverleden maakte plaats voor een emotionele en morele benadering. Het begrip 'volksgemeenschap' verloor zijn samenbindende en legitimerende lading aan 'groepsbelang', successievelijk 'individueel belang'. Algemeen werd specifiek, objectief werd subjectiever, en het oorlogsslachtofferschap, aanvankelijk collectief, ja nationaal bezit verklaard, werd gefragmenteerd tot onvervreemdbaar individueel eigendom.⁵⁹

Omdat de exacte roof (van Joodse eigendommen) niet met absolute zekerheid viel vast te stellen, bleef het ook na de trendbreuk bij een benadering. Het rechtsherstel had bovendien alleen betrekking op goederen die ook daadwerkelijk teruggegeven konden worden: kunst, sieraden en andere voorwerpen van goud en zilver waren vaak niet meer te traceren en konden niet worden gerestitueerd. In sommige gevallen werden de kosten van deze goederen wel vergoed, maar dat verliep via een ander proces.⁶⁰ In de jaren zeventig werd het rechtsherstel in Nederland in strikt juridische zin afgesloten. Hier leek zowel vanuit de Nederlandse overheid, financiële wereld als Joodse gemeenschap consensus over te bestaan.

⁵⁷ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 384-385.

⁵⁸ Ibidem, 449-451.

⁵⁹ Ibidem, 452.

⁶⁰ Aalders, *Berooid*, 335.

Midden jaren negentig ontstond op internationaal vlak echter opnieuw strijd over het naoorlogse rechtsherstel. De directe aanleiding was de verdeling van de laatste tranche van de goudpool.⁶¹ Dit betrof het goud dat door de Duitsers was geroofd uit bezette landen en tijdens de oorlog via neutrale landen was verhandeld. Na de Tweede Wereldoorlog werd het resterende goud in tranches teruggegeven. Verhalen over de mogelijke aanwezigheid van particulier goud van Joodse vervolgingslachtoffers tussen het monetaire goud in Zwitserland zorgden voor verscherpte media-aandacht en maatschappelijke onrust.⁶² De ophef werd verder aangewakkerd met verhalen over het mogelijke bestaan van ‘slapende’ Joodse bankrekeningen bij Zwitserse banken; dit geld was na mei 1945 nooit geïnd.⁶³ De Zwitserse banken stelden zich in eerste instantie afhoudend op als nabestaanden zich bij hen melden.

De ophef sloeg over op andere Europese landen. Bevonden zich bij Nederlandse, Franse en Belgische banken ook nog tegoeden van Joodse oorlogsslachtoffers? De media besteedden in toenemende mate aandacht aan persoonlijke getuigenissen over onrechtvaardige omstandigheden met betrekking tot het naoorlogse rechtsherstel. Deze onrust leidde in 1997 uiteindelijk tot een door het World Jewish Congress (WJC) opgestelde eis voor (hernieuwde) restitutiebetalingen aan Joodse oorlogsslachtoffers. De internationale druk werd opgevoerd en 21 landen begonnen nog datzelfde jaar aan een grootschalig onderzoek naar de roof en het naoorlogse rechtsherstel van Joodse tegoeden.⁶⁴ Overal werden onderzoekscommissies opgericht en begonnen vrijwel gelijktijdig onderhandelingen tussen de Joodse gemeenschap, de nationale overheid en de financiële wereld; zo ook in Nederland. Buiten de internationale druk speelde de Liro-affaire in december 1997 een grote rol bij de initiatie tot onderzoek in Nederland.

Met de Liro-affaire wordt bedoeld op de vondst van het archief van de Duitse roofovervalbank Lippmann, Rosenthal & Co in een verlaten pand in Amsterdam. De media spraken met ontsteltenis over het feit dat de Nederlandse overheid, specifiek het ministerie van Financiën, dit beladen en belangrijke (oorlogs)archief had laten ‘rondslingeren’. De ophef werd nog groter toen naar buiten kwam dat onder ambtenaren van het ministerie van Financiën aan het einde van de jaren zestig een onderhandse verkoop was geweest van

⁶¹ Ruppert, *Eindelijk ‘restitutie’*, 12. Meer indirecte verklaringen zijn uiteengezet in de inleiding: sterkere posities van de Joodse belangenorganisaties, nabestaanden en kinderen van oorlogsslachtoffers, de globalisering en daarmee de verspreiding van Wiedergutmachung en ‘Moralpolitik’ en de toename in maatschappelijke aandacht voor de Holocaust waardoor elk bericht over de Tweede Wereldoorlog breed werd uitgemeten in de media.

⁶² Ibidem, 12.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ibidem, 12, 22.

achtergebleven Joodse bezittingen, zoals sieraden.⁶⁵ Deze ongevoeligheid met betrekking tot Joodse tegoeden en bezittingen indiceerde onrechtvaardigheid bij andere facetten van het naoorlogse rechtsherstel. Door de Liro-affaire zagen veel mensen de urgentie van een grootschalig onderzoek naar het naoorlogse handelen van de overheid en financiële wereld.⁶⁶ Vanuit Joodse zijde werd emotioneel gereageerd. Joodse organisaties namen een ‘nu of nooit’ houding aan: er moest eindelijk recht worden gedaan.⁶⁷

Het grootschalige onderzoek (1997-2000) bestond in Nederland uit verschillende onderzoekscommissies: de Contactgroep Tegoeden Tweede Wereldoorlog (commissie-Van Kemenade); de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden Tweede Wereldoorlog in Nederland (commissie-Scholten) en de Commissie Onderzoek Liro-Archieven (commissie-Kordes).⁶⁸ Zij waren opgericht op uitnodiging van het eerste Kabinet-Kok. De commissie-Van Kemenade werd opgezet als moedercommissie en had als taak om onderzoeken in het buitenland ten aanzien van de restitutie van Joodse tegoeden te volgen. Daarnaast gaf de commissie aan het einde van alle onderzoeken een samenvattend oordeel over de roof en het rechtsherstel van Joodse tegoeden in Nederland.⁶⁹

De commissie-Scholten ondersteunde de commissie-Van Kemenade en rapporteerde over de feitelijke systematiek rond het rechtsherstel aangaande financiële tegoeden van oorlogsslachtoffers van de Tweede Wereldoorlog bij banken en verzekeraars in Nederland. In het onderzoek van de commissie-Scholten stond de volgende vraag centraal: ‘Welke tegoeden, rechten op polissen of ander vermogenswaarden van slachtoffers zouden ten gevolge van maatregelen uit de bezettingstijd dan wel het feitelijk rechtsherstel ten onrechte thans nog bij banken, verzekeringsmaatschappijen of de Nederlandse staat kunnen berusten?’⁷⁰ Het ging met deze vraag in op de ophef over de ‘slapende Joodse tegoeden’. De

⁶⁵ Ibidem, 109; J. Boom en S. Pleij, ‘Het archief dat zoek was’, *De Groene Amsterdammer*, 3 december 1997; J. Boom en S. Pleij, ‘“Voor een prikkie” joods bezit aan ambtenaren verkocht’, *De Groene Amsterdammer*, 10 december 1997; P. Huyskens, ‘Week van schaamte’, *Algemeen Dagblad*, 13 december 1997; J. Houwink ten Cate, ‘Niet historici maar politici moeten Liro-zaak afwikkelen’, *de Volkskrant*, 20 december 1997.

⁶⁶ H. van Wijnen, ‘Pijnbank van de geschiedenis’, *NRC Handelsblad*, 16 december 1997; E.D. Dekker, ‘Anti-Joods’, *Algemeen Dagblad*, 19 december 1997.

⁶⁷ Ruppert, *Eindelijk ‘restitutie’*, 13.

⁶⁸ Het NIOD heeft daarnaast in opdracht van de contactgroep een algemeen overzicht geleverd van de opzet, organisatie en reikwijdte van de roof tijdens de bezetting en het rechtsherstel na 1945. Eindrapport Commissie Onderzoek Liro-Archieven <<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/tweede-wereldoorlog/documenten/rapporten/1998/12/09/eindrapport-van-de-commissie-kordes>> [geraadpleegd op 30 juli 2019]; Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden Tweede Wereldoorlog in Nederland (1999) <<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/1999/12/16/eindrapport-van-de-commissie-scholten>> [geraadpleegd op 30 juli 2019]; Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden Tweede Wereldoorlog (2000) <<https://docplayer.nl/6333897-Roof-en-rechtsherstel.html>> [geraadpleegd op 30 juli 2019].

⁶⁹ Ruppert, *Eindelijk ‘restitutie’*, 22.

⁷⁰ Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden Tweede Wereldoorlog in Nederland, 13.

commissie-Kordes was specifiek opgericht naar aanleiding van de Liro-affaire. Uiteindelijk verzorgden alle commissies een eindrapport, waarin beleidsadvies werd gegeven aan de overheid. Dit advies konden de financiële instellingen en de overheid meenemen in het overleg met de Joodse gemeenschap én in de beslissing over de uiteindelijke besteding van het Nederlandse deel (tranche) van de goudpool.⁷¹

Aanvullend historisch onderzoek werd uitgevoerd door Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO). Dit onderzoeksteam werd op 22 juli 1998 in het leven geroepen om de reactie van de Nederlandse samenleving in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog in materiële en immateriële zin op de opkomst, opvang en de (re)integratie van grote groepen oorlogsslachtoffers te onderzoeken.⁷² Op deze manier werd naast het financiële verhaal ook de maatschappelijke kant van de aanklachten onderzocht.

De eerste onderhandelingen begonnen in Nederland vrijwel gelijktijdig met het opzetten van de onderzoekscommissies. De gesprekken werden gehouden tussen de Nederlandse overheid, de financiële wereld en de Joodse gemeenschap. De financiële wereld werd vertegenwoordigd door de Nederlandse Vereniging van Banken (NVB), Het Verbond van Verzekeraars (VvV) en de beurs, ofwel de Amsterdam Stock Exchange Association (AEX), voormalig Vereniging voor de Effectenhandel (VvdE). De Joodse gemeenschap werd gerepresenteerd door het Centraal Joods Overleg (CJO), Stichting Platform Israël (SPI) en het WJC. Het WJC eiste als internationale speler in elk land betrokken te worden bij de onderhandelingen.⁷³ In Nederland speelde SPI als vertegenwoordiger van de Nederlandse Joden in Israël een bemiddelende rol tussen het CJO en het WJC.⁷⁴

1.2 Het Nederlandse restitutieproces

De onderhandelingen verliepen niet identiek. Zij verschillen met betrekking tot het tijdsbestek dat het overleg in beslag nam en de aan- of afwezige harmonie tussen de deelnemende

⁷¹ Het CJO bestond uit verschillende Joodse organisaties: Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (vertegenwoordigers: Markens en Sanders); Verbond van Liberaal-Religieuze Joden in Nederland (Numann); Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap (Cohen en Paraira); Centrum Informatie en Documentatie Israël (Naftaniel); Joods Maatschappelijk Werk (Hes en Vuijsje); Federatie Nederlandse Zionisten (Wurms). Vertegenwoordiger Platform Israël: Roet; WJC: Bronfman, Singer en Steinberg. De financiële wereld werd onder andere vertegenwoordigd door verzekeraars: Aegon, ING, GENERALI, SNS Reaal, Delta Lloyd, AMEV; De overheid door het ministerie van Financiën (Minister Zalm en Van Maanen); Bij de banken was de directeur van de Nederlandse Vereniging van Banken (NVB) Hein Blocks samen met vier bankiers (middle managers van ABN AMBRO, ING, de Rabobank en Fortis) woordvoerder.

⁷² Bossenbroek, *De Meelstreep*, 13.

⁷³ Ibidem, 216, 217.

⁷⁴ Ruppert, *Eindelijk 'restitutie'*, 22. SPI heeft een betere verstandhouding met het WJC dan het CJO.

partijen. Van alle onderhandelingen verliep het overleg tussen de verzekeraars en de Joodse gemeenschap het snelst. Vertegenwoordigers Ronny Naftaniel (CJO) en Eric Fischer (VVV) hadden informeel al naar tevredenheid samengewerkt toen het formele overleg tussen het VVV en het CJO op 18 september 1998 van start ging.⁷⁵ Op 9 november 1999 sloten de partijen eensgezind een overeenkomst, waarbij in verband met de niet geheel vlekkeloos verlopen naoorlogse restitutie van Joodse oorlogspolissen een som van 50 miljoen gulden werd vrijgegeven aan de Joodse gemeenschap. Ondanks dit voorspoedige overleg kregen de partijen hun overeenkomst in eerste instantie niet door iedereen erkend.⁷⁶

Volgens sommigen had het CJO niet de bevoegdheid om namens de gehele Joodse gemeenschap akkoorden te sluiten met de financiële wereld. Dit geschil werd uiteindelijk voor de rechter beslist in het voordeel van het CJO.⁷⁷ Daarnaast werd het gesloten akkoord van 9 november 1999 in de Verenigde Staten niet automatisch als geldig erkend.

Verschillende organisaties waaronder het WJC legden Nederlandse verzekeraars in plaats daarvan voorwaarden op die ver uitstegen boven de afspraken die met het CJO waren gemaakt. Doordat onder andere verzekeringsmaatschappij Aegon niet voldeed aan de gestelde eisen vanuit de Verenigde Staten, dreigde een consumentenboycot. Dit zou een groot verlies betekenen met betrekking tot de handelspositie van Nederlandse verzekeringen, aangezien zij een groot deel van hun inkomsten uit de Verenigde Staten haalden. Uiteindelijk moest het tot herhaaldelijke inmenging komen van zowel het CJO, de Nederlandse overheid (ambassadeur Majoor) en SPI totdat het Nederlandse akkoord van 9 november als geldig werd erkend.⁷⁸

Ondertussen verliep het overleg tussen de Joodse gemeenschap en de Nederlandse overheid met lange tussenposen. Vanaf december 1997 was er geregeld contact tussen de verschillende partijen, maar wilde de regering wachten met het nemen van grote beslissingen tot de verschillende onderzoekscommissies hun licht op de zaak hadden geschinen. Het eerste officiële overleg vond daarom pas plaats in februari 2000, nadat het laatste onderzoeksrapport van de commissie-Van Kemenade was verschenen.⁷⁹ De hoofdconclusie van dit onderzoek bouwde voort op de eerdere conclusies uit de rapporten van de commissie-Kordes en

⁷⁵ Ruppert, *Eindelijk 'restitutie'*, 55.

⁷⁶ Ibidem, 354.

⁷⁷ Ibidem, 100; Redactie, 'Geding over afhandeling joodse verzekeringsclaims', *Het Parool*, 9 november 1999; Redactie, 'Ruzie over afkoop polissen; Verdeling miljoenen splitst joodse gemeenschap', *Algemeen Dagblad*, 9 november 1999; H. Staal, 'Onenigheid over financiële compensatie joden', *NRC Handelsblad*, 10 november 1999; Redactie, 'Ruzie over joods geld; Kort geding over verdeling miljoenen van kampslachtoffers', *Trouw*, 10 november 1999.

⁷⁸ Ruppert, *Eindelijk 'restitutie'*, 9, 100, 354, 356.

⁷⁹ Ibidem, 366.

-Scholten.⁸⁰ De commissie stelde dat ‘het rechtsherstel door de toenmalige regering zorgvuldig was voorbereid en ingericht, maar dat de uitvoering daarvan, zeker aanvankelijk, organisatorisch gebrekkig was en mede daardoor ook veel te lang heeft geduurd.’ Dit oordeel gold niet voor het effectenrechtsherstel welke als onbehoorlijk werd beschouwd. Doordat de overheid in de jaren vijftig had toegegeven aan de protesten van de beurs bemoeilijkte zij het rechtsherstel voor Joodse oorlogsslachtoffers.⁸¹

De commissie-Van Kemenade adviseerde de regering daarom te erkennen dat ondanks de goede bedoelingen van de overheid, enkele onderdelen en aspecten van het overheidshandelen hadden geleid tot ‘consequenties die als onbillijk of onrechtvaardig moeten worden beschouwd’. Concrete voorbeelden hiervan waren de financiering voor de bouw van Westerbork en Vught vanuit Joodse gelden, de doorberekening van belastingbedragen, de in rekening gebrachte uitvoeringskosten van individuele rechtszaken, het renteverlies dat door sommige betrokkenen geleden was vanwege de langdurige periode van rechtsherstel en de juridische en fiscale afwikkeling van nalatenschappen.⁸² De commissie suggereerde vanwege deze tekortkomingen dat de Nederlandse overheid op morele gronden alsnog een bedrag ter beschikking moest stellen aan de Joodse gemeenschap. Dit bedrag kon vanwege de complexiteit en het ontbreken van veel gegevens niet boekhoudkundig worden vastgesteld. Het onderzoeksteam stelde uiteindelijk een bedrag van 250 miljoen gulden voor.⁸³

De Nederlandse overheid reageerde op het verschijnen van het eindrapport met het erkennen van de misstappen bij het uitvoeren van het naoorlogse rechtsherstel. Premier Wim Kok bood op 28 januari 2000 zelfs in het geheel excuses aan met betrekking tot de ‘kille ontvangst’ van oorlogsslachtoffers bij terugkeer in Nederland. De overheid wachtte hiervoor niet de conclusie van SOTO af die op dat moment nog onderzoek deed naar de naoorlogse opvang en terugkeer van Joodse oorlogsslachtoffers.⁸⁴

Het voorgestelde bedrag van 250 miljoen werd niet zonder meer geaccepteerd.⁸⁵ Het CJO en SPI waren overtuigd dat het restitutiebedrag wél rekenkundig vastgesteld kon worden

⁸⁰ Eindrapport van de commissie-Kordes was in december 1998 verschenen net als het tussenrapport van de commissie-Scholten. Het eindrapport van de commissie-Scholten verscheen in 1999.

⁸¹ Ruppert, *Eindelijk ‘restitutie’*, 138-139.

⁸² Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden Tweede Wereldoorlog (Amsterdam 2000).

⁸³ Ruppert, *Eindelijk ‘restitutie’*, 146; Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden Tweede Wereldoorlog.

⁸⁴ Ruppert, *Eindelijk ‘restitutie’*, 146, 148. Wim Kok wilde in eerste instantie geen officiële excuses maken, maar slechts erkennen dat de naoorlogse omstandigheden slecht waren geweest. Hier kwam hij later op terug.

⁸⁵ Ruppert, *Eindelijk ‘restitutie’*, 147; F. Renout, ‘Tegoeed slag in de lucht; Conclusies commissies voor joodse genoegevoening onbevredigd’, *Algemeen Dagblad*, 26 januari 2000; Redactie, ‘Joodse organisaties eisen meer vergoeding’, *De Telegraaf*, 26 januari 2000.

en lieten een berekening maken met accountsbureau Paardekooper en Hoffmann. Uiteindelijk kwamen zij uit op een bedrag tussen de 745 miljoen en 2,2 miljard gulden: een groot verschil met de eerder voorgestelde 250 miljoen. De Nederlandse overheid bleef echter vasthouden aan het rapport-Van Kemenade en sprak liever over een morele tegemoetkoming of het maken van een gebaar. Hier wilde het CJO echter niets van weten.⁸⁶

Deze impasse werd uiteindelijk doorbroken door het accountantsbureau KPMG een analyse te laten maken van de Paardekooper-cijfers. Daarnaast besloten de partijen het woord restitutie niet compleet uit te kristalliseren waardoor beide interpretaties – moreel en juridisch – bleven bestaan. Op 9 maart 2000 sloten de twee partijen een overeenkomst voor 400 miljoen gulden; bijna een verdubbeling van het aangeraden bedrag van de onderzoekscommissie-Van Kemenade. Het akkoord van 9 maart werd uiteindelijk op 21 maart 2000 officieel bekrachtigd door Wim Kok en enkele weken later op 2 april eveneens aanvaard door SPI.⁸⁷

Als laatste werd een akkoord gesloten tussen de Joodse gemeenschap, de banken en de beurs. Dit overleg verliep erg stroef, waarbij de partijen het niet eens konden worden over de inhoudelijke invulling van de vereiste restitutie. In feite sloot het CJO twee overeenkomsten. Eén akkoord had betrekking op het bestaan van Joodse financiële tegoeden bij Nederlandse banken en het andere akkoord behelsde het naoorlogse gedrag van de beurs omtrent Joodse effecten.

Tussen de banken en de Joodse gemeenschap ontstond net als bij de andere onderhandelingen een discussie over de hoogte van de berekeningen met betrekking tot de roof en het naoorlogse rechtsherstel, waar het CJO uitging van een groter bedrag dan de NVB. Het NVB volgde de conclusie van commissie-Scholten die redelijk mild oordeelde over het rechtsherstel, terwijl het CJO de berekeningen van historicus Gerard Aalders volgde, die het naoorlogse rechtsherstel negatiever inschatte. In relatie tot dit conflict werd in het voorjaar van 1999 de internationale druk opgevoerd toen de directeur en woordvoerder van het WJC, Elan Steinberg, aankondigde schadeclaims te zullen indienen tegen Nederlandse banken in verband met hun gedrag tegenover de Joodse bevolking tijdens én na de Tweede Wereldoorlog.⁸⁸ CJO-woordvoerder Ronny Naftaniel sprak uit dat hij hoopte dat dit dreigement zou helpen bij het verbeteren van het eindrapport van de commissie-Scholten.

De conclusies van commissie-Scholten werden uiteindelijk ondersteund met een extra

⁸⁶ Ruppert, *Eindelijk 'restitutie'*, 150, 153-154, 264-265.

⁸⁷ *Ibidem*, 163-164, 355.

⁸⁸ *Ibidem*, 173.

onderzoek in alle bankarchieven vanuit PricewaterhouseCoopers (PwC) in 1999 waarna het verdere overleg tussen het CJO en de NVB redelijk verliep en begin 2000 leek te zijn afgerond. Het CJO en SPI besloten echter vlak voor het sluiten van een akkoord met het NVB dat zij het wenselijk vonden dat het akkoord met de banken werd gekoppeld aan het nog te bereiken akkoord met de beurs. De reden voor deze koppeling was het feit dat de gesprekken met de beurs zich op dat moment in een impasse bevonden: het was niet duidelijk wie het aanspreekpunt was bij de beurs en de banken waren als belangrijke beurspartij niet aanwezig. Bovendien beschikten de beursorganisaties niet over veel eigen kapitaal en de banken wel. Als gevolg werd het akkoord met de banken, tot teleurstelling van het NVB, in de ijskast gezet.⁸⁹

Het overleg dat volgde werd eveneens beïnvloed door internationale inmenging en de invulling van het begrip restitutie. De beurs hield pertinent vast aan het idee dat zij een gebaar konden maken zonder technische berekeningen, terwijl het CJO harde, juridische restitutie als uitgangspunt had. De sfeer aan de onderhandelingstafel was zeer slecht.⁹⁰ Daarnaast nam de media-aandacht voor de zaak toe, wat uiteindelijk leidde tot de afkondiging (geïnitieerd door het WJC) van een mogelijke boycot van Nederlandse financiële instellingen in de Verenigde Staten en Israël.⁹¹ Het opgezette ultimatum zorgde voor veel spanning, zeker omdat het in de media werd afgeschreven als chantage. Uiteindelijk werden de onderhandelingen afgerond op 15 juni 2000. Het uiteindelijke akkoord waarin werd besloten dat de beurspartijen een bedrag van 264 miljoen gulden beschikbaar zouden stellen aan de Joodse gemeenschap kenmerkte de grilligheid van de onderhandelingen. De banken erkenden ten slotte het historische schadebedrag van het effectenrechtsherstel om een Amerikaanse boycot af te wenden.⁹²

In conclusie leidde het restitutieproces in Nederland tot drie verschillende akkoorden van vertegenwoordigers van de Nederlandse Joodse gemeenschap met de verzekeraars in november 1999, met de overheid in maart 2000 en uiteindelijk met de beurs en de banken in juni 2000. De Joodse gemeenschap ontving een totaal van 764 miljoen gulden waarvan 714 miljoen naar de stichting Collectieve Maror-gelden ging en 50 miljoen naar het Joods Humanitair Fonds.⁹³ Vanuit de stichting Maror-gelden werden uitkeringen verleend aan de Joodse oorlogsslachtoffers en hun nabestaanden.⁹⁴ Het verloop van het restitutieproces werd

⁸⁹ Ruppert, *Eindelijk 'restitutie'*, 212, 355, 367.

⁹⁰ Ibidem, 187.

⁹¹ Ibidem, 90.

⁹² Ibidem, 213, 355-356.

⁹³ Maror is de afkorting van Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel.

⁹⁴ Ruppert, *Eindelijk 'restitutie'*, 13.

in Nederland duidelijk door verschillende factoren beïnvloed waaronder internationale druk (verschillende malen dreigden partijen in de VS met een boycot), de (moralistische of meer juridische) interpretatie en invulling van het begrip restitutie en de onderlinge verhoudingen tussen de vertegenwoordigers aan de onderhandelingstafel.⁹⁵

De morele en ethische argumenten leken in het Nederlandse restitutieproces uiteindelijk de boventoon te voeren tegenover het advies van de onderzoekscommissies. De uitkomst van de Nederlandse restitutieonderhandelingen kan daarom opgevat worden als een uiting van morele politiek en 'rough justice': het draaide niet meer om een individuele aanpak waarbij persoonlijke aanvragen van Joodse overlevenden werden onderzocht en gehonoreerd, maar om een niet-specifieke, algemene benadering die met name moreel gemotiveerd was en niet per se voortkwam uit wetenschappelijke onderbouwing.⁹⁶ Deze uiteenzetting van de oorsprong en het verloop van de restitutiekwestie in Nederland biedt de juiste context voor de analyse van het mediadebat en de twee conflicterende interpretaties van het Nederlandse (na)oorlogs(e)verleden.

⁹⁵ Ruppert, *Eindelijk 'restitutie'*, 245, 248.

⁹⁶ *Ibidem*, 261-263, 266-267.

2. Het moralistische narratief

In de Nederlandse media bestond van 1997 tot 2001 een nadrukkelijk moreel gemotiveerde visie omtrent de restitutiekwestie. Deze zienswijze bouwde voort op de collectieve herinnering van de schuldige omstander en de negatieve herinneringen van Joodse oorlogsslachtoffers aan het naoorlogse beleid in Nederland. Door de consistentie van het Joodse leed in deze tijdsperioden te benadrukken en te beargumenteren dat dit onrecht enkel verklaard kon worden vanuit eenzelfde continuïteit in opportunistisch, onverschillig en formalistisch gedrag vanuit de Nederlandse samenleving, ontstond een samenhangend verhaal, ofwel narratief, waarin Nederland schuldig werd verklaard voor het lijden van de Joodse gemeenschap.

Deze duidelijk moralistische interpretatie van het verleden pleitte met betrekking tot de restitutieonderhandelingen tussen de Joodse gemeenschap, de Nederlandse overheid en financiële wereld daarom voor erkenning van het Nederlandse aandeel in het Joodse (na)oorlogs(e) leed en eiste dat dit gepaard ging met excuses en het uitkeren van een ruimhartige restitutesom. Om de precieze samenhang en opbouw van het narratief te begrijpen, is een nauwere uiteenzetting nodig van de argumentatie en retoriek waarmee het gepaard ging in de media.

2.1 De bezetting

Het moralistische narratief richtte zijn pijlen met betrekking tot de bezetting vooral op twee onderwerpen: de ‘geslaagde’ Jodenvervolging en in het verlengde hiervan de roof van Joods bezit. Het moralistisch narratief verklaarde het hoge percentage Joodse slachtoffers in Nederland – ‘Nederland deportatieland’ – aan de hand van het gedrag en mentaliteit van de Nederlandse bevolking.⁹⁷ Binnen het moralistische narratief werd de vraag naar de oorzaak achter het hoge percentage Joodse slachtoffers in Nederland aldus omgebogen naar de vraag waarom juist de Nederlandse bevolking had gefaald in het beschermen van zijn Joodse

⁹⁷ In Nederland verschenen gedurende de restitutiekwestie veel historische publicaties omtrent het fenomeen ‘Nederland deportatieland’, waaronder P. Griffioen en R. Zeller, ‘Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse’, in: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, *Oorlogsdocumentatie '40-'45: achtste jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1997) 10-63; N. van der Zee, *Om erger te voorkomen. De voorgeschiedenis en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1997); B. Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1998).

medeburgers.⁹⁸

De meerderheid van de Nederlandse oorlogsgeneratie had volgens het narratief passief toegekeken bij de vervolging en deportatie van Joden terwijl zij afwist van het tragische lot dat hen zou treffen. In veel gevallen was zelfs sprake geweest van collaboratie. Niet alleen hadden zij de Duitsers geen vingerbreed in de weg gelegen met betrekking tot de Jodenvervolging, veel Nederlanders hadden ook financieel geprofiteerd van de Joodse vervolging. Dit gedrag kon volgens het moralistische narratief enkel verklaard worden aan de hand van een twijfelachtige mentaliteit van opportunisme, onverschilligheid, kilheid en formalisme.⁹⁹ Volgens het moralistisch narratief was deze mentaliteit aanwezig in alle lagen van de Nederlandse bevolking: van het koningshuis tot aan de buurtbewoners van Joodse slachtoffers.

In de media werd zodoende vooral het collectieve element van de schuld benadrukt door verschillende facetten van collaboratie en passiviteit op elkaar te stapelen.¹⁰⁰ In een opiniestuk van journalist René Zwaap kan duidelijk worden waargenomen hoe deze conclusie van collectieve schuld werd gepresenteerd aan de hand van een opsomming:

In Nederland was geen sprake van dergelijke tegenwerking [...] Het waren Nederlandse secretarissen-generaals die hun handtekening zetten achter de wet op de zogeheten Ariër-verklaringen, waarmee het grote schiften kon beginnen. Het waren Nederlandse politieagenten die de joden van hun huis ophaalden; in het doorgangskamp Westerbork stonden Nederlandse marechaussees op de wacht; Nederlands spoorpersoneel zorgde voor een nimmer falende logistiek [...] Anders dan in België werd nooit een poging ondernomen deze transporten te overvallen en mensen te bevrijden [...] Vanuit haar Britse ballingsoord ondernam Koningin Wilhelmina geen enkele poging om solidariteit met de vervolgte joden te stimuleren.¹⁰¹

⁹⁸ S. Jansen, 'De oorlog blijft voortwoeden', *Algemeen Dagblad*, 2 mei 1997; B. van Nieuwstadt, 'Er zijn nog zoveel verhalen die wij nog niet kennen, maar wel moeten weten', *de Volkskrant*, 10 mei 1997.

⁹⁹ H. Marijnissen, 'Verloren hoop', *Trouw*, 1 maart 1997; N.R. van Dijk, 'Koningin Wilhelmina (2)', *NRC Handelsblad*, 22 mei 1997; J. Boom en S. Pleij, 'Het archief dat zoek was', *De Groene Amsterdammer*, 3 december 1997; S. Ephimenco, 'Holocaust', *De Groene Amsterdammer*, 10 december 1997; D. Hooghiemstra, 'Tussen goed en fout zit grijs', *NRC Handelsblad*, 11 december 1997; P. Scheffer, 'Ambtenaren, burgers en de jodenvervolging; Hitlers succes in Holland', *NRC Handelsblad*, 20 februari 1998; Redactie, 'Joodse effecten verhandeld voor extra procentje', *Algemeen Dagblad*, 11 mei 1999; Redactie, 'Sprekende archieven', *Algemeen Dagblad*, 11 mei 1999; M. Gerstengeld, 'Nederland doet joden nog steeds tekort', *NRC Handelsblad*, 1 februari 2000; B. Blokker, 'Het bruikbare verleden; De historicus is zede- en rekenmeester tegelijk', *NRC Handelsblad*, 6 mei 2000; T. Gerritse, 'De stem van de "kleine" collaboratie', *Algemeen Dagblad*, 2 juni 2000; T. Heijmans, 'Bang voor angsthazen', *de Volkskrant*, 24 maart 2001.

¹⁰⁰ C. Brendel, 'Nederlandse elite vooral braaf', *Algemeen Dagblad*, 9 juni 1997; Redactie, 'Beeld van collaboratie op beursvloer is bars', *de Volkskrant*, 10 mei 1999; T. Benima, 'De afrekening met het verleden', *Trouw*, 11 mei 1999; M. Smilde, 'We zijn te braaf geweest; Kind van de wederopbouw', *Trouw*, 1 juli 2000; C. Brendel, 'Gewone helden in tijden van nood; Polen en Nederland 'koplopers' bij de Yad Vashem-medailles', *Algemeen Dagblad*, 30 april 2001.

¹⁰¹ R. Zwaap, 'Een Hollandse historikerstreit', *De Groene Amsterdammer*, 14 mei 1997.

Deze veroordeling van de Nederlandse oorlogsgeneratie ging tijdens de restitutiekwestie dikwijls gepaard met veel ophef. Journalisten presenteerden het ‘Nederlandse falen’ als een pijnlijke onthulling. Zij voelden schaamte, teleurstelling en ongeloof. Deze emoties werden vaak vergezeld met wantrouwen: welke pijnlijke feiten over ons verleden weten wij nog niet; wat wordt nog steeds verzwegen? Alle kritiek die wel openlijk werd geuit op het Nederlandse oorlogsverleden werd daardoor als taboedoorbrekend en verhelderend beschouwd.¹⁰²

Aan de andere kant werd het falen van de Nederlandse samenleving juist niet gepresenteerd als een onthulling, maar als ‘oud nieuws’. ‘Wij’ [Nederlanders] wisten immers al – of hadden kunnen weten – dat ‘wij’ slecht waren geweest tijdens de oorlog. Oftewel het laffe, profiterende gedrag van veel Nederlanders was al langere tijd een bekend gegeven.¹⁰³ Soms werd de tegenstelling tussen deze beweringen verdreven door te stellen dat ondanks het feit dat iedereen op de hoogte was van het teleurstellende gedrag van veel Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog, deze houding nog steeds niet begrepen kon worden. De schaamte en verbijstering keerden bij elk nieuwsbericht, of schandaal, terug.

Het benadrukken van gevoelens van verbijstering en schaamte had het bijkomstige effect dat journalisten, politici en anderen zichzelf op deze manier konden distantiëren van de falende oorlogsgeneratie. Zij namen met hun afkeur een duidelijk moreel standpunt in dat positief stond tegenover de restitutieaanvraag van de Joodse gemeenschap. Naast duidelijke elementen van schaamte en verontwaardiging, waren deze moreel beladen krantenartikelen en opiniestukken opvallend cynisch. Dit cynisme kwam onder andere tot uiting door het gebruik van verkleinwoorden en aanhalingstekens. Pulsers werden bijvoorbeeld ‘pulsertjes’.¹⁰⁴ Onderstaand citaat uit een artikel van journalist Pierre Huykens in het *Algemeen Dagblad* illustreert deze retoriek:

¹⁰² B. Hertzberger, ‘Van der Zee raakt gevoelige snaar’, *Het Parool*, 16 april 1997; H. Rottenberg, ‘Op zoek naar Joods tegoed’, *de Volkskrant*, 2 augustus 1997; Redactie, ‘Vrijwel alle banken werkten in oorlog samen met bezetters’, *de Volkskrant*, 15 december 1997; H. van Wijnen, ‘Pijnbank van de geschiedenis’, *NRC Handelsblad*, 16 december 1997; E.D. Dekker, ‘Anti-Joods’, *Algemeen Dagblad*, 19 december 1997; K. Jusek, ‘Oostenrijkse ‘tijdgetuigen’ verliezen het van Internet’, *NRC Handelsblad*, 9 april 1998; F. Abrahams, ‘De Zwitsers hadden geen bananen’, *NRC Handelsblad*, 15 december 1997; H. Goudriaan, ‘Eindhoven had reputatie van een fascistische gezindheid’, *Trouw*, 19 december 1997.

¹⁰³ H. Strabbing, ‘De strijd om het Nazi-goud’; Zwitsers blazen voorgoed besmet’, *de Volkskrant*, 15 januari 1997; R. Hartmans, ‘Eerst wit dan zwart dan grijs. Chris van der Heijden: grijs verleden’, *De Groene Amsterdammer*, 10 maart 2001.

¹⁰⁴ ‘Pulsers’ is een verwijzing naar personen die de woningen van gedeporteerde Joden leeghaalden. J. Luijten en H. van Gessel, ‘Deze jaren waren een verschrikking’, *de Volkskrant*, 31 januari 1997; H. Marijnissen, ‘Verloren hoop’, *Trouw*, 1 maart 1997; H. Borst en L. Verheul, ‘Het grote zwijgen van De Staat der Nederlanden; Oh. Eh, ja, verdraaid, ja klopt, kom maar halen dat geld’, *Algemeen Dagblad*, 5 juli 1997; E. Etty, ‘Pulsende bewaariers’, *NRC Handelsblad*, 13 december 1997; N. van der Zee, ‘Negen Nederlanders die erger voorkwamen’, *De Groene Amsterdammer*, 29 april 1998.

Men keek de andere kant op, als joodse burenen werden weggevoerd. Men hield zelfs ‘gezagsgetrouw’ de bevolkingsregisters bij, ook al kostte dat meer dan honderdduizend van die ‘burenen’ het leven. Het Nederlandse bureaucratische apparaat collaboreerde ‘braaf’ met de vijand. [...] het besef dat er [goede mensen] zo weinig waren, toen, is deprimerend.¹⁰⁵

De alomtegenwoordige verontwaardiging rondom het Nederlandse oorlogsverleden was tevens herkenbaar aan de keuze voor sensationele titels zoals: ‘Nederlanders verdienen aan jodendeportaties’; ‘Ontluisterende werkelijkheid’; ‘De verbijsterende Hollandse hebberigheid’; ‘Onverschilligheid’; ‘Druppels van walging spatten op mensen die dit proberen te relativieren.’¹⁰⁶

Hoewel het idee van collectieve schuld wellicht het meest kenmerkend was voor het moralistische narratief, verschenen gedurende de restitutiekwestie ook redelijk wat krantenberichten en opiniestukken die juist het gedrag van een specifiek onderdeel van de Nederlandse samenleving onder de loep namen. Zij volgden hierbij echter dezelfde redenering en retoriek als bij de collectieve veroordeling van Nederland: het Nederlandse gedrag was verantwoordelijk voor het Joodse leed en dit gedrag kon verklaard worden aan de hand van een kwalijke mentaliteit. Hieronder zal een uiteenzetting van de kritiek van het moralistische narratief op de elite – het Nederlandse koningshuis en de Nederlandse ambtenaren – het gebruik van dit frame op kleinere schaal illustreren.

Tijdens de restitutiekwestie speelde het boek *Om erger te voorkomen* (april 1997) van historica Nanda van der Zee een grote rol bij de veroordeling van het Nederlandse koningshuis. In dit boek stelde zij dat het koningshuis en de Nederlandse elite hadden gefaald in het beschermen van hun Joodse medeburgers. Zij weet dit aan hun principeloze houding: doordat zij tijdens de bezetting geen duidelijk verzet pleegden tegen de Duitse overheersing en de anti-Joodse maatregelen die volgden, gaven zij geen goed voorbeeld aan de rest van de Nederlandse bevolking. Haar werk ontving veel belangstelling en werd onder andere in opinieblad *De Groene Amsterdammer* bestempeld als taboedoorbrekend.¹⁰⁷ Deze kritiek paste

¹⁰⁵ P. Huyskens, ‘Verre vrienden’, *Algemeen Dagblad*, 6 mei 1997. Andere voorbeelden van deze retoriek: C. Brendel, ‘De man die zich nergens bij neerlegt; Prof. Smalhout: ik weiger rekening te houden met het einde’, *Algemeen Dagblad*, 8 juni 1998; J. Kwint-Menses Monterro, ‘Verschil’, *Het Parool*, 6 augustus 1998; E. Slot, ‘De historicus kan niet rekenen’, *NRC Handelsblad*, 6 november 1998.

¹⁰⁶ Redactie, ‘Nederlanders verdienen aan jodendeportaties’, *de Volkskrant*, 28 februari 1997; H. de Wit, ‘Nederlanders profiteerden van deportatie’, *Het Parool*, 28 februari 1997; Redactie, ‘Ontluisterende werkelijkheid’, *Algemeen Dagblad*, 11 december 1997; P. den Hollander, ‘De verbijsterende Hollandse hebberigheid’, *Algemeen Dagblad*, 11 december 1997; Redactie, ‘Onverschilligheid’, *de Volkskrant*, 11 december 1997; P. Sinnema, ‘Druppels van walging spatten op mensen die dit proberen te relativieren’, *Het Parool*, 13 december 1997.

¹⁰⁷ J. Michman, ‘Regering in ballingschap liet joden in de steek’, *NRC Handelsblad*, 14 mei 1997; A. van Hooff, ‘Wilhelmina en Christian X’, *NRC Handelsblad*, 5 juni 1997; D. van Enthoven, ‘Wilhelmina had Nederland niet

binnen het moralistisch narratief doordat de passiviteit van het koningshuis werd geïnterpreteerd als principeloos en onverschillig. Bovendien werd deze informatie geduid als een pijnlijke openbaring.

In de media werd deze kritiek op het Nederlandse koningshuis ondersteund door een vergelijking te maken met het Deense koningshuis. Koningin Wilhelmina was in 1940 gevlucht, maar het Deense koningshuis was bij de inval van Duitsland wél op zijn plaats gebleven. Dit gegeven werd nauw verbonden met het feit dat in Denemarken juist een groot percentage Joden had overleefd. Het Deense volk zou wel de verantwoordelijkheid hebben gevoeld om hun Joodse medeburgers te beschermen.¹⁰⁸ In het mediadebat werden ook andere details van Wilhelmina's verblijf in Londen besproken die aansloten bij het frame van onverschilligheid. Zo beweerde Nanda van der Zee dat Wilhelmina in facto nooit een oproep had gedaan aan het Nederlandse volk om medewerking aan anti-Joodse maatregelen te weigeren.¹⁰⁹

Het gesuggereerde verband tussen passiviteit en apathie ten aanzien van het Joodse leed, werd binnen het moralistische narratief versterkt door de overtuiging dat de leden van het Nederlandse koningshuis door hun contact met de geallieerden al langere tijd afwisten van de Holocaust.¹¹⁰ Waarom sprak Wilhelmina bijvoorbeeld in haar rede van 17 oktober 1942 over 'het stelselmatig uitroeien van deze landgenoten' als zij niet had geweten wat er met de Joden gebeurde?¹¹¹

De verwijten ten aanzien van de Nederlandse ambtenaren volgden hetzelfde patroon. Het gedrag van de ambtenaren stond centraal als verklaring voor het Joodse leed. De Nederlandse politie en spoorwegen waren samen met de rest van de ambtenaren gehoorzaam

moeten verlaten', *Het Parool*, 16 juni 1997; J. Michman, 'Wilhelmina had in 1940 het goede voorbeeld moeten geven', *NRC Handelsblad*, 25 juli 1997; M. van Meurs, 'Nanda van der Zee', *Het Parool*, 10 maart 1998; N. van der Zee, 'Negen Nederlanders die erger voorkwamen', *De Groene Amsterdammer*, 29 april 1998; N. van der Zee, *Om erger te voorkomen*. Binnen *De Groene Amsterdammer* was het vooral René Zwaap die Nanda van der Zee verdedigde.

¹⁰⁸ J. Michman, 'Regering in ballingschap liet joden in de steek', *NRC Handelsblad*, 14 mei 1997; A. van Hooff, 'Wilhelmina en Christian X', *NRC Handelsblad*, 5 juni 1997; P. Scheffer, 'Ambtenaren, burgers en de jodenvervolgung; Hitlers succes in Holland', *NRC Handelsblad*, 20 februari 1998; Redactie, 'Onderzoek studenten lot joden', *Het Parool*, 8 juni 1998; J. Kwint-Menses Monterro, 'Verschil', *Het Parool*, 6 augustus 1998.

¹⁰⁹ H. van Wijnen, 'Koude koninklijke belangstelling', *NRC Handelsblad*, 11 april 1997; F. Peeters, 'Wilhelmina leefde voor God en kroon', *Het Parool*, 3 maart 1998.

¹¹⁰ D. Stone (vertaling B. Kooijman), 'We wisten het toen al, maar deden niets', *de Volkskrant*, 27 mei 1997; redactie, 'Churchill wist al in 1941 van Holocaust', *NRC Handelsblad*, 21 mei 1997; J. Kwint-Menses Monterro, 'Verschil', *Het Parool*, 6 augustus 1998.

¹¹¹ F. Peeters, 'Wilhelmina leefde voor God en kroon', *Het Parool*, 3 maart 1998.

geweest aan de Duitse bezetter en hadden zodoende meegewerkt aan de Jodenvervolging.¹¹² Daarnaast ging de kritiek op de ambtenaren gepaard met de suggestie dat zij, net als het Nederlandse koningshuis, afwisten van de Holocaust.¹¹³ Waar de politie en spoorwegen werd verweten mee te hebben geholpen aan het oppakken en vervoeren van Joodse Nederlanders naar (doorvoer)kampen als Westerbork, werd de rest van de ambtenaren vooral verweten dat zij aan het begin van de bezetting een goed functionerend civiel apparaat hadden overgedragen aan de Duitsers en deze met eigen medewerking op hoog niveau lieten doordraaien. De bezetter kon via de kennis en het netwerk dat in dit bestuursapparaat besloten lag op een redelijk makkelijke en efficiënte manier Joden opsporen en vervolgen. Het feit dat zij bovendien hadden verdiend aan de Jodenvervolging zorgde voor des te meer ophef.¹¹⁴ In lijn met het moralistische narratief werd deze collaboratie verklaard aan de hand van opportunisme, onverschilligheid en formalisme.

Bovenstaande voorbeelden van het moralistisch narratief laten zien dat het niet zo zeer de feitelijkheden rondom de Duitse bezetting, maar met name de interpretatie van deze gebeurtenissen het narratief vormden. Het feit dat de Nederlandse politie meewerkte aan de vervolging en de deportatie van Joden én daarvoor betaald kreeg, dat de NS en notarissen extra inkomsten genereerden als (in)direct gevolg van de Jodenvervolging; dit waren feiten. Dat deze feiten een samenhangend narratief vormden had te maken met de morele veroordeling die volgde uit de vooronderstelling dat dit gedrag tegenover de Joodse

¹¹² A. de Kok, 'Schatgraven aan de Herengracht', *HP/De Tijd*, 2 mei 1997; R. Zwaap, 'Een Hollandse historikerstreit', *De Groene Amsterdammer*, 14 mei 1997; E.D. Dekker, 'Anti-joods', *Algemeen Dagblad*, 19 december 1997.

¹¹³ H. van Wijnen, 'Koude Koninklijke belangstelling', *NRC Handelsblad*, 11 april 1997; P. Huyskens, 'Verre vrienden', *Algemeen Dagblad*, 6 mei 1997; B. van Nieuwstadt, 'Geachte redactie: Bevrijdingsdag moet losser komen van context Tweede Wereldoorlog', *de Volkskrant*, 10 mei 1997; M. Arian, 'Lirobank afd. Zwolle', *De Groene Amsterdammer*, 11 februari 1998; N. van der Zee, 'Piet Meerburg – kinderredder', *De Groene Amsterdammer*, 29 april 1998; N. van der Zee, 'De stilte van Westerbork', *De Groene Amsterdammer*, 14 april 1999; H. Pen, 'Nederlander wist van Holocaust en leefde kalm door', *Het Parool*, 14 november 2000; P. Boon, 'Oorlogsdagboeken onthullen meer kennis van Jodenvervolging. "Oh Heer, steun hen"', *De Telegraaf*, 14 november 2000; J. den Blijker, 'Onverschillig', *Trouw*, 1 februari 2001.

¹¹⁴ In de media werd vooral veel aandacht besteed aan het feit dat de Nederlandse Spoorwegen (NS) voor de deportatie van joden uitbetaald kreeg tegen groepstarief en dat de (doorvoer)kampen Westerbork en Vught waren gefinancierd uit Joodse tegoeden die destijds waren overgebracht naar de roofovername Lippmann, Rosenthal & co (LiRo). Redactie, 'Nederlanders verdienen aan jodendeportaties', *de Volkskrant*, 28 februari 1997; Redactie, 'Na oorlogse opvang was kleine Sjoa', *Trouw*, 28 februari 1997; B. van der Boom, 'Het grootste leed was geestelijk. Isaac Lipschits beschrijft opvang joden na de shoah', *de Volkskrant*, 11 april 1997; P. Sinnema, 'Druppels van walging spatten op mensen die dit proberen te relativieren', *Het Parool*, 13 december 1997; Y. Albrecht, 'Nog meer opgedoken Liro-archieven', *Vrij Nederland*, 13 december 1997; P. Scheffer, 'Ambtenaren, burgers en de jodenvervolging: Hitlers succes in Holland', *NRC Handelsblad*, 20 februari 1998; T. Gerritse, 'Instrument van Duitse Bezetter; Amsterdamse politie op jodenjacht', *Algemeen Dagblad*, 17 april 1999; D. Hondius, 'Roof door koop', *Vrij Nederland*, 5 mei 1999.

gemeenschap enkel verklaard kon worden vanuit kwade intenties als opportunisme of onverschilligheid.

2.2 De naoorlogse periode

Het moralistische narratief bestond met betrekking tot de naoorlogse periode vooral uit het verwijt dat Joodse overlevenden bij terugkeer in Nederland zeer kil, onbegripvol en bureaucratisch waren behandeld. Achterblijvers zouden geen aandacht hebben gehad voor de psychische en emotionele nood waarin Joodse overlevenden na de oorlog verkeerden. Zij liepen in hun communicatie met niet-Joden op tegen een muur van onbegrip en een gebrek aan inlevingsvermogen met vervreemding tot gevolg.¹¹⁵ Dit gebrek aan medeleven en flexibiliteit ten aanzien van de situatie van Joodse oorlogsslachtoffers werkte door in het naoorlogse rechtsherstel. Het zou voor Joden een uiterst langzaam en moeilijk proces zijn geweest om bij terugkomst hun vooroorlogse bezit terug te krijgen.¹¹⁶

Het moralistische narratief zag deze negatieve ervaringen als bewijs voor een duidelijke continuïteit in Joods leed als gevolg van kwalijk gedrag vanuit de Nederlandse samenleving. Nederland had zijn Joodse medeburgers niet alleen tijdens de bezetting in de steek gelaten, maar was evengoed tekortgeschoten gedurende de naoorlogse periode.¹¹⁷ Met betrekking tot de naoorlogse periode paste het moralistische narratief aldus hetzelfde frame van falen uit kwade opzet toe, maar besteedde in vergelijking met de bespreking van de bezetting meer aandacht aan de continuïteit tussen de tijdsperioden. Onderstaand citaat uit *de*

¹¹⁵ Piersma (red.), *Mensenheugenis*, 7, 9, 55, 58, 60, 61, 62-63, 69; W. Woltz, 'Zonder gevoel, gewetenloos?', *NRC Handelsblad*, 11 december 1997; S. Kiek-Cohen, 'De droevige terugkeer uit Auschwitz. Nederland ontving na de Tweede Wereldoorlog de overlevende joden kil en onverschillig', *De Telegraaf*, 14 februari 1998; H. Goedkoop, 'Jodenvervolgving, herinnering en geschiedschrijving; Het gat in onze wereld', *NRC Handelsblad*, 1 mei 1998; C. Speksnijder, 'Een pijnlijke geschiedenis', *Het Parool*, 22 april 1999.

¹¹⁶ H. van Wijnen, 'Oppassende burenen', *NRC Handelsblad*, 30 september 1997; M. van Driel, 'Ministeries, historici en joodse organisaties overleggen vandaag over toekomst gevonden lippmann-Rosenthal-archief; "Het gaat niet om de contanten. Het gaat om fatsoen"', *de Volkskrant*, 12 december 1997; Y. Albrecht, 'Het échte onderzoek van de commissie-Kordes moet nog beginnen', *Vrij Nederland*, 7 februari 1998; H. Rottenberg, 'Lot Sinti en Roma in WO II bij teruggave geroofde bezittingen veronachtzaamd; Zigeuners komen opnieuw achteraan', *de Volkskrant*, 3 maart 1998; Redactie, 'Vereffening', *NRC Handelsblad*, 24 december 1999.

¹¹⁷ H. de Wit, 'Nederlanders profiteerden van deportatie', *Het Parool*, 28 februari 1997; Redactie, 'Nederlanders verdienen aan jodendeportaties', *de Volkskrant*, 28 februari 1997; H. Marijnissen, 'Verloren hoop', *Trouw*, 1 maart 1997; G. van Westerloo, 'Het lot van een archief', *De Groene Amsterdammer*, 10 december 1997; Redactie, 'Nazi-buit bij ambtenaren; Joodse bezittingen verkocht voor spotprijzen', *Algemeen Dagblad*, 10 december 1997; R. van Haastrecht, 'Kranten, boeken en rechterlijke uitspraak al voor 1968 duidelijk', *Trouw*, 17 december 1997; I. Lipschits, 'Teruggave van geld is recht Joden, Commissie- Scholten', *Trouw*, 22 december 1999. Dit gedachtegoed werd onder andere geuit in: I. Lipschits, *Tsedaka. Een halve eeuw joods maatschappelijk werk in Nederland* (Zutphen 1997); I. Lipschits, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2001). Lipschits zag de terugkomst in Nederland als 'de kleine sjoa'. Gerhard Durlacher sprak ook van een 'tweede Holocaust' met betrekking tot de ervaringen van Joodse overlevenden bij aankomst in Nederland.

Volkskrant van december 1997 laat zien hoe beide tijdsperioden binnen het narratief met elkaar werden verbonden:

Voor veel joden vormen de jongste onthullingen een bevestiging van de angst en het isolement waardoor hun leven toch al getekend werd. Zij, of hun familieleden, werden vaak weggevoerd met hulp van Nederlandse ambtenaren. Niet-joodse bedrijven en particulieren maakten zich meester van hun bezittingen. Toen ze die terug wilden, stuitten ze op onbegrip. En alsof het de gewoonste zaak van de wereld was, pikten ambtenaren twintig jaar later nog eens bezittingen in van lotgenoten, van wie de eigenaren niet te vinden waren. Het is niet allemaal van hetzelfde gewicht, maar het constante is er wel: onverschilligheid en gebrek aan inlevingsvermogen. Het is goed, maar vooral pijnlijk, dat dat nu zo scherp aan het daglicht komt.¹¹⁸

Door met betrekking tot de naoorlogse periode de nadruk te leggen op de continuïteit van Joods leed en Nederlands falen, werd de Nederlandse samenleving in zekere zin in nog hogere mate schuldig verklaard.

Het moralistisch narratief leek met betrekking tot de naoorlogse periode verder te vervallen in eenzelfde soort retoriek als bij de bespreking van de bezetting. In de berichtgeving was sprake van een wisselende reactie van schok en ontsteltenis versus ‘oud nieuws’ en verbittering, met als rode lijn de teleurstelling en het cynisme omtrent het constante falen van de Nederlandse samenleving. Een notie van argwaan en wantrouwen ten aanzien van de Nederlandse autoriteiten was eveneens aanwezig bij de bespreking van de naoorlogse periode.¹¹⁹ De Liro-affaire gaf voeding aan het idee dat in Nederland nog veel onprettige informatie over het (na)oorlogs(e) verleden naar boven zal komen: ‘Onze banken en notarissen zullen heus niet beter zijn geweest dan elders in de wereld. Wij hebben graag het beeld opgehouden dat wij achter de joden stonden, maar dat was niet zo.’¹²⁰ Aldus historicus Maarten Brands in het *NRC Handelsblad* van 15 december 1997.

Hoewel net als bij de bespreking van de bezetting de collectieve schuld van de gehele Nederlandse samenleving centraal stond binnen het moralistische narratief, werden de Nederlandse overheid en financiële overheid met betrekking tot de naoorlogse periode vaker verantwoordelijk gesteld voor de slechte behandeling van Joodse overlevenden. Zij hadden

¹¹⁸ Redactie, ‘Onverschilligheid’, *de Volkskrant*, 11 december 1997.

¹¹⁹ M. Zeeman, ‘Lof der zolders’, *de Volkskrant*, 8 december 1997; Redactie, ‘Gauwdieven’, *NRC Handelsblad*, 10 december 1997; J. Hagers, ‘Roof joods goud topje van ijsberg’, *De Telegraaf*, 11 december 1997; S. van Walsum, ‘Een nationaal gewetensonderzoek is niet gewenst’, *de Volkskrant*, 13 december 1997; S. Walvisch, ‘Onteigend door de Duitsers, onteigend door de staat’, *de Volkskrant*, 18 januari 1999.

¹²⁰ F. Abrahams, ‘De Zwitsers hadden geen bananen’, *NRC Handelsblad*, 15 december 1997. Andere voorbeelden: P. Egge, ‘Archief (1)’, *Algemeen Dagblad*, 6 december 1997; Redactie, ‘Het verleden koesteren’, *Algemeen Dagblad*, 8 december 1997; Redactie, ‘Han Lips’, *Het Parool*, 10 december 1997.

hoofdzakelijk het naoorlogse beleid beïnvloed en zij waren op dat moment in onderhandeling met de Joodse gemeenschap over restitutie.

Deze verschillende facetten en kenmerken van het moralistische narratief met betrekking tot de naoorlogse periode zullen aan de hand van de twee grootste verwijten ten aanzien van het naoorlogse beleid in Nederland aanschouwelijk worden gemaakt: de kille ontvangst na de oorlog en het onrechtvaardige naoorlogse rechtsherstel.

2.2.1 Een kille en bureaucratische ontvangst

Het moralistische narratief plaatste het falen van de Nederlandse samenleving voorop wanneer in de media werd gesproken over de naoorlogse ontvangst van Joodse overlevenden in Nederland. De kritiek op de ontvangst was vooral gebaseerd op ervaringen van Joodse oorlogsslachtoffers, welke gedurende de restitutiekwestie via interviews en anekdotes werden overgedragen aan de massa. Een deel van deze ervaringen werd ook gebundeld uitgegeven, zoals in het boek *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (1999) van Michal Citroen en het boek *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (2001) onder redactie van historica Hinke Piersma.¹²¹

In deze herinneringen werd gesproken over het gebrek aan een warme of hartelijke ontvangst bij verschillende aankomststations in Nederland. Het ontbrak aan comfort: lange rijen, weinig (lekker) eten, harde of ontbrekende bedden en rustplekken. Bovendien werden repatrianten met wantrouwen benaderd. Zij zouden luizen of andere besmettelijke ziekten met zich meedragen. Regelmatig werden Joden apart genomen en ondervraagd; zeker wanneer sprake was van een Duitse nationaliteit of andere bijzondere omstandigheden. Vanuit officiële instanties bestond weinig aandacht voor de psychische staat van teruggekeerden. Zij werden met name gecontroleerd op medische aandoeningen. Voor een warm gebaar of een troostend woord was vaak geen ruimte. Onwetendheid zorgde ervoor dat veel instanties niet afweken in hun behandeling van Joodse oorlogsslachtoffers. Dit leidde tot pijnlijk formalisme.¹²²

¹²¹ C. Speksnijder, 'Een pijnlijke geschiedenis', *Het Parool*, 22 april 1999; J. Blokker, 'Een beschamende inventaris', *de Volkskrant*, 7 mei 1999; M. Citroen, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht 1999); SOTO had op 7 december 1998 een bijeenkomst georganiseerd in het RAI Amsterdam. Hier konden oorlogsslachtoffers hun grieven delen over het naoorlogse beleid, welke o.a. zijn verwerkt tot het boek *Mensenheugenis* onder redactie van H. Piersma.

¹²² H. de Wit, 'Nederlanders profiteerden van deportatie', *Het Parool*, 28 februari 1997; M. Ressler, 'Nederland en de jodenvervolgung: Ontmythologiseren als nieuwe mythe', *NRC Handelsblad*, 17 oktober 1997; A. Bleich, 'Valse naoorlogse start', *de Volkskrant*, 17 december 1997; ; B. Haveman, 'Thuis na de Holocaust', *de Volkskrant*, 20 december 1997; M. Arian, 'Lirobank afd. Zwolle', *De Groene Amsterdammer*, 11 februari 1998;

Na de medische controles en bureaucratische afwikkeling konden repatrianten hun weg naar huis vervolgen. Dit was voor veel Joden eigenlijk niet mogelijk. Zij hadden geen familie, huis of bezittingen meer; het ontbrak hen aan alles. Veel Joden herinneren zich weinig hulp vanuit instanties of oude bekenden. Af en toe werd hen een klein geldbedrag toegestopt.¹²³

Hoewel in deze herinneringen duidelijk kritiek werd geleverd op de kilheid en ontoereikendheid van het Nederlandse naoorlogse beleid, werd het gedrag van de Nederlandse instanties en betrokkenen nog niet overduidelijk gekoppeld aan kwade opzet. Dit gebeurde wel bij de veroordeling van ‘bewariërs’. Met deze term werden Nederlanders aangeduid die tijdens de oorlog spullen van Joodse kennissen, burens of vrienden hadden bewaard, maar deze ondanks terugkeer van de betreffende Joodse overlevenden niet terug wilden geven.¹²⁴ Zij ontkenden dat zij hun spullen bezaten, hadden deze spullen tijdens de oorlog verkocht of weigerden deze simpelweg terug te geven aan de rechthebbende eigenaar. Het ging niet alleen om kleine, persoonlijke, bezittingen zoals sieraden, kleding, schilderijen, zilverbestek of andere attributen, maar in enkele gevallen ook om grote sommen geld en woningen.¹²⁵

De confrontatie tussen Joodse overlevenden en ‘bewariërs’ was binnen het moralistische narratief een gewild onderwerp om aan te snijden, gezien het een overduidelijk voorbeeld was van schaamteloos gedrag binnen de Nederlandse samenleving. Het werd tot een ‘klassiek verhaal’ gemaakt: het was niet weinig, maar veel Joden overkomen.¹²⁶ In

Redactie, ‘Kok: Opvang na de oorlog wordt grondig onderzocht’, *Trouw*, 8 december 1998; Y. Lange, ‘Opvang na de oorlog een bitter verhaal’, *NRC Handelsblad*, 8 december 1998; Redactie, ‘Gebaar’, *De Telegraaf*, 28 januari 2000.

¹²³ Redactie, ‘Doopbewijs redding joodse vriendinnetjes’, *Algemeen Dagblad*, 6 mei 1997; F. Peeters, ‘Naoorlogse jaren’, *Het Parool*, 13 december 1997; F. Peeters, ‘Was dit het lot van Anne Frank geweest?’, *Het Parool*, 8 januari 1998; M. Arian, ‘Lirobank afd. Zwolle’, *De Groene Amsterdammer*, 11 februari 1998; S. Kiek-Cohen, ‘De droevige terugkeer uit Auschwitz. Nederland ontving na de Tweede Wereldoorlog de overlevende joden kil en onverschillig’, *De Telegraaf*, 14 februari 1998; Redactie, ‘Eindelijk mogen we ons verhaal vertellen’, *Algemeen Dagblad*, 8 december 1998.

¹²⁴ A. Kok, ‘Schatgraven aan de Herengracht’, *HP/De Tijd*, 2 mei 1997; H. van Wijnen, ‘Oppassende burens’, *NRC Handelsblad*, 30 september 1997; Redactie, ‘Gauwdieven’, *NRC Handelsblad*, 10 december 1997; P. Sinnema, ‘Druppels van walging spatten op mensen die dit proberen te relativeren’, *Het Parool*, 13 december 1997; H. Staal, ‘Nederlanders zijn latent antisemiet’, *NRC Handelsblad*, 13 december 1997; J. Roos, ‘Ik had hem 55 jaar niet gezien noch gemist. Ik wist niet waar ik hem dan in mijn huis zou moeten hangen: muren vol’, *Het Parool*, 28 januari 1998; J.L. Heldring, ‘Meer waard dan duizend excuses’, *NRC Handelsblad*, 1 februari 2000; A. Bekker, ‘De oorlog die nog steeds pijn doet’, *Algemeen Dagblad*, 4 mei 2000; F. Renout, ‘Knap m’n Toyotaatje er maar van op’, *Algemeen Dagblad*, 4 januari 2001.

¹²⁵ H. de Wit, ‘Nederlanders profiteerden van deportatie’, *Het Parool*, 28 februari 1997; B. Haveman, ‘Thuis na de Holocaust’, *de Volkskrant*, 20 december 1997; D. Barnouw, ‘Klein woordenboek van de grote roof’, *Trouw*, 20 december 1997; C. Speksnijder, ‘Een pijnlijke geschiedenis’, *Het Parool*, 22 april 1999; J. Blokker, ‘Beschamende inventaris’, *de Volkskrant*, 7 mei 1999.

¹²⁶ H.G. Vuijsje, “‘Joods geld’ is symbool voor uitgewist verleden”, *NRC Handelsblad*, 9 april 1997; H. Rottenberg, ‘Op zoek naar Joods tegoed’, *de Volkskrant*, 2 augustus 1997; Redactie, ‘Gauwdieven’, *NRC Handelsblad*, 10 december 1997; G. van der Wal, ‘De nasleep is levenslang’, *de Volkskrant*, 13 december 1997;

krantenartikelen en opiniestukken werd gesuggereerd dat dit wangedrag van ‘bewariërs’ een afspiegeling was van de gehele Nederlandse samenleving. Deze generalisatie was een typisch kenmerk van het moralistische narratief. Een voorbeeld van deze argumentatie is waarneembaar in onderstaand citaat uit het *NRC Handelsblad*:

Toen de weinige overlevenden van de Jodenvervolging in 1945 uit de concentratiekampen, de onderduik of de geallieerde legers naar Nederland terugkeerden, wachtte hun hier geen gastvrij onthaal. Veel Nederlanders, die naar verhouding geen fysiek gevaar te duchten hadden gehad, waren zo met zichzelf gepreoccupeerd dat ze bij het weerzien van hun voormalige burens onaangenaam verrast waren. Sommige hadden daarop niet meer gerekend en voelden zich betrappt als er in hun huis spullen werden aangetroffen bij hen, voor het transport naar Westerbork en verder naar de vernietigingskampen, in goed vertrouwen in ‘bewaring’ waren gegeven. Zelfs bij de burgerlijke stand, tussen 1940 en 1945 het symbool van Hollandse doelmatigheid ten dienste van de bezetter, moesten joodse overlevenden bij herinschrijving menige vernedering slikken.¹²⁷

Het waren niet alleen anekdotes over ‘bewariërs’ die bijdroegen aan de bewering dat Nederland tijdens de naoorlogse periode opnieuw had gefaald ten aanzien van de Joodse bevolking. Andere Joden spraken over hoe zij maanden of zelfs jaren na de bevrijding nog steeds werden geconfronteerd met veel onbegrip, onwetendheid en gebrek aan belangstelling. Nederlanders wisten zich geen raad met de kampervaringen van Joden. De oorlog was geen geliefd gespreksonderwerp en de Holocaust was daarbij helemaal onhanteerbaar. Als gevolg werden Joodse overlevenden nauwelijks aan het woord gelaten over hun oorlogservaringen wat hun verwerking zou hebben bemoeilijkt. De eerste jaren na de oorlog zou de meeste aandacht zijn gegaan naar het verzet en naar de Duitse bezetting in zijn algemeenheid.¹²⁸ *Het Parool* liet in een artikel uit mei 1997 een Joodse overlevende hierover aan het woord: ‘En niemand die in die tijd op me zat te wachten. Geen mens die zei: jongen, wat heb jij het

A. Fransen, ‘Van een koude Kermis’, *HP/De Tijd*, 19 juni 1998; Y. Lange, ‘Opvang na de oorlog een bitter verhaal’, *NRC Handelsblad*, 8 december 1998.

¹²⁷ Redactie, ‘Gauwdieven’, *NRC Handelsblad*, 10 december 1997.

¹²⁸ J. Michman, ‘Hoe goed hadden de joden het in Nederland?’, *De Groene Amsterdammer*, 24 september 1997; M. Fennema, ‘Voor de rechter kan Auschwitz-leugenaar groeien in zijn rol’, *de Volkskrant*, 6 december 1997; G. van der Wal, ‘De nasleep is levenslang’, *de Volkskrant*, 13 december 1997; R. van Haastrecht, ‘Kranten, boeken en rechterlijke uitspraak al voor 1968 duidelijk’, *Trouw*, 17 december 1997; R. Zwaap, ‘Aandachtsjunk’, *De Groene Amsterdammer*, 11 februari 1998; P. Scheffer, ‘Ambtenaren, burgers en jodenvervolging; Hitlers succes in Holland’, *NRC Handelsblad*, 20 februari 1998; T. de Boer, ‘Het is nooit goed’, *Trouw*, 28 maart 1998; I. Paulis, ‘Een Kopje Koffie trinken’, *de Volkskrant*, 3 april 1998; W. Wielek, ‘De deur dicht, de deur dicht’, *Trouw*, 12 december 1998; N. van der Zee, ‘De stilte van Westerbork’, *De Groene Amsterdammer*, 14 april 1999; C. Speksnijder, ‘Een pijnlijke geschiedenis’, *Het Parool*, 22 april 1999; J. Blokker, ‘Beschamende inventaris’, *de Volkskrant*, 7 mei 1999.

moeilijk gehad.¹²⁹ Wederom werd dit onbegrip door het moralistische narratief geplaatst in het frame van onwil: had de Nederlandse samenleving meer empathie kunnen opbrengen, dan had dit leed voorkomen kunnen worden.

2.2.2. Een onrechtvaardig rechtsherstel

Het moralistische narratief werd met betrekking tot de discussie over het verloop van het naoorlogse rechtsherstel voornamelijk aangewakkerd en versterkt door de Liro-affaire.¹³⁰ De vondst van het verlaten Liro-archief en de wetenschap dat in '68 of '69 een onderlinge verkoop van Joodse bezittingen onder ambtenaren van Financiën had plaatsgevonden, functioneerde als opstapje naar de constatering dat de kwalijke mentaliteit van de Nederlandse bevolking de Joden niet alleen parten had gespeeld tijdens de Duitse bezetting, maar dat deze ontoereikende houding continueerde tot in de naoorlogse periode. Het onrechtvaardige rechtsherstel werd bovendien gezien als een verlenging van de roof die tijdens de Tweede Wereldoorlog had plaatsgevonden en waar Nederlanders volgens dit narratief eveneens van hadden geprofiteerd.¹³¹

Met betrekking tot het naoorlogse rechtsherstel werd nog meer dan met bij de bespreking van de naoorlogse opvang het gedrag van de Nederlandse overheid en financiële wereld onder de loep genomen en binnen een frame van kwade opzet geplaatst. De Nederlandse overheid werd verweten dat zij uit onverschilligheid en opportunisme na de oorlog meer aandacht had voor de wederopbouw, het versterken van de financiële markt en economie dan voor de belangen van Joodse oorlogsslachtoffers.¹³²

¹²⁹ L. Wagenaar, 'Ik heb het bij mezelf gelezen. Bill Mino', *Het Parool*, 3 mei 1997.

¹³⁰ Redactie, 'Het Liro-archief', *NRC Handelsblad*, 5 december 1997; M. Zeeman, 'Lof der zolders', *de Volkskrant*, 8 december 1997; Redactie, 'Het verleden koesteren', *Algemeen Dagblad*, 8 december 1997; G. van Westerloo, 'Het lot van een archief', *De Groene Amsterdammer*, 10 december 1997; Redactie, 'Joodse sieraden werden verloot', *Trouw*, 10 december 1997; J. Boom en S. Pleij, 'Open het grootboek', *De Groene Amsterdammer*, 17 december 1997.

¹³¹ M. Huygen, 'De bedrieglijke maagdelijkheid van Zwitserland', *NRC Handelsblad*, 19 juni 1997; Redactie, 'Joods archief gevonden in leeg Amsterdams pand', *NRC Handelsblad*, 3 december 1997; Redactie, 'Het LiRo-archief', *NRC Handelsblad*, 5 december 1997; P. Egge, 'Archief', *Algemeen Dagblad*, 6 december 1997; J. Boom en S. Pleij, '“Voor een prikkie”. Joods bezit aan ambtenaren verkocht', *De Groene Amsterdammer*, 10 december 1997; P. Arnoldussen en M. Monden, 'Het grote naoorlogse graaien', *Het Parool*, 10 december 1997; Redactie, 'Onverschilligheid', *de Volkskrant*, 11 december 1997; P. Huyskens, 'Week van schaamte', *Algemeen Dagblad*, 13 december 1997; G. van Westerloo, 'De liro-schok', *De Groene Amsterdammer*, 17 december 1997; B. Haveman, 'Thuis na de Holocaust', *de Volkskrant*, 20 december 1997; B. Huisjes, 'Slapeloze nachten van Liro-archief', *Algemeen Dagblad*, 31 januari 1998; R. Knulst, 'Liro-archief', *Algemeen Dagblad*, 5 februari 1998; C. Sanders, 'Ik wil de ketting van mijn vergaste zusje terug. Helmut Noach wanhopig op zoek naar geroofd joods kleinood', *De Telegraaf*, 13 maart 1999.

¹³² Redactie, 'Conferentie over nazigoud krijgt vervolg', *Het Parool*, 5 december 1997; H. Rottenberg, 'Nederlandse staat was zuinig bij teruggave joods bezit', *de Volkskrant*, 11 december 1997; B. Haveman, 'Thuis na de Holocaust', *de Volkskrant*, 20 december 1997; Redactie, 'Kordes wil onderzoek voortzetten: “Te weinig

De Nederlandse overheid had onder andere bijgedragen aan het onrechtvaardige verloop van het naoorlogse rechtsherstel door in 1945 de beslissing te nemen geen onderscheid meer te maken tussen Joden en niet-Joden. Zij wilde afscheid nemen van dit ‘Duitse denken’ en tijdens de wederopbouw iedereen als gelijke behandelen. Deze gedachte van gelijkheid werd in de media als hypocriet bestempeld. Ten eerste ontnam het Joodse overlevenden de speciale zorg die zij in verband met hun oorlogservaringen nodig hadden. Ten tweede verstoorde deze beslissing in grote mate de kans op een behoorlijk verloop van het naoorlogse rechtsherstel. Flexibiliteit was namelijk een vereiste met betrekking tot de unieke rechtspositie van Joodse overlevenden.¹³³

In het verlengde hiervan werd de overheid verweten dat zij in de eerste jaren na de oorlog geen enkele moeite had genomen om aanpassingen te maken in de wetgeving zodat het rechtsherstel voor Joodse gedupeerden rechtvaardiger had kunnen verlopen. Dit gebrek aan inzet was volgens het moralistische narratief ook terug te zien in het ontbreken van enige activiteit vanuit de Nederlandse overheid om erfgenamen van omgekomen Joden met spaartegoeden op te sporen.¹³⁴ Binnen het moralistisch narratief werd dit falen als extra pijnlijk beschouwd vanwege het eerdere falen van de Nederlandse overheid tijdens de bezetting.¹³⁵ De nadruk op deze continuïteit van falen, was bijvoorbeeld zichtbaar in het *NRC Handelsblad* van 17 december 1998: ‘Opnieuw wordt pijnlijk duidelijk dat de Nederlandse overheid sommige van haar onderdanen decennialang bewust tekort heeft gedaan.’¹³⁶ Oud

beseft wat de joden na de oorlog is aangedaan”’, *Algemeen Dagblad*, 30 januari 1998; T. Koele, ‘Nederlanders in Israël zien uit naar eerste miljoenen’, *de Volkskrant*, 25 oktober 1999; K. Berkhout, ‘Een vonk slaat over na jaren van kilte’, *NRC Handelsblad*, 4 mei 2000.

¹³³ A. Lowenhardt, ‘Vergeefse dromen over een glazen huis’, *Trouw*, 7 maart 1997; J. Michman, ‘Regering in ballingschap liet joden in de steek’, *NRC Handelsblad*, 14 mei 1997; H. Rottenberg, ‘Op zoek naar Joods tegoed’, *de Volkskrant*, 2 augustus 1997; J. Michman, ‘Hoe goed hadden de joden het in Nederland?’, *De Groene Amsterdammer*, 24 september 1997; A. Bleich, ‘Valse naoorlogse start’, *de Volkskrant*, 17 december 1997; R. van Haastrecht, ‘Kranten, boeken en rechterlijke uitspraak al voor 1968 duidelijk’, *Trouw*, 17 december 1997; I. Rumke, ‘De schaduw van het onverwerkte oorlogsverleden’, *NRC Handelsblad*, 26 oktober 1998; C. Speksnijder, ‘Een pijnlijke geschiedenis’, *Het Parool*, 22 april 1999; J. Blokker, ‘Beschamende inventaris’, *de Volkskrant*, 7 mei 1999; M. Vlaskamp, ‘Angst en opportunisme allang leidraad asielbeleid’, *Het Parool*, 4 oktober 1999; I. Lipschits, ‘Teruggave van geld is recht Joden; Commissie-Scholten’, *Trouw*, 22 december 1999.

¹³⁴ Redactie, ‘Na-oorlogse opvang joden was kleine Sjoa’, *Trouw*, 28 februari 1997; G. Mulder, ‘De Holocaust en de vrije wereld’, *NRC Handelsblad*, 20 juni 1997; R. Verdonck, ‘Ons past geen rechtvaardig isolement’, *Trouw*, 4 december 1997; S. Ramdharie, ‘Minister Zalm erkent dat Financiën fouten heeft gemaakt. Vondst Liro-archief wekt verbijstering’, *de Volkskrant*, 4 december 1997; Redactie, ‘Ministerie van Financiën nog in augustus gewaarschuwd over achtergelaten kasten’, *Trouw*, 4 december 1997; Redactie, ‘LiRo-archief’, *Trouw*, 10 december 1997; F. Peeters, ‘Naoorlogse jaren’, *Het Parool*, 13 december 1997.

¹³⁵ Redactie, ‘Na-oorlogse opvang joden was kleine Sjoa’, *Trouw*, 28 februari 1997; G. Mulder, ‘De Holocaust en de vrije wereld’, *NRC Handelsblad*, 20 juni 1997; J. Boom en S. Pleij, ‘Het archief dat zoek was’, *De Groene Amsterdammer*, 3 december 1997; H. Rottenberg, ‘Nederlandse staat was zuinig bij teruggave joods bezit’, *de Volkskrant*, 11 december 1997; Redactie, ‘Tweede generatie slachtoffers wordt miskend’, *Trouw*, 1 februari 1999.

¹³⁶ I. Bouwman, ‘Joodse tegoeden’, *NRC Handelsblad*, 17 december 1998.

hoofdredacteur van het *Nieuw-Israëlietisch Weekblad* (NIW) Jozeph Michman trok de schuldvraag verder in *De Groene Amsterdammer* en stelde dat het naoorlogse falen van de Nederlandse overheid ‘in wezen nog erger [was] dan de houding tijdens de bezetting, toen het gevaarlijk was om te trachten joden te helpen.’¹³⁷

De banken en de beurs werden eenzelfde gebrek aan flexibiliteit en empathie verweten. Zij zouden afstandelijk en bureaucratisch hebben gereageerd op de claims van Joodse oorlogsslachtoffers en geen enkele moeite hebben gestoken in het zoeken naar nabestaanden van de bij hen ondergebrachte Joodse tegoeden. In plaats daarvan hadden zij verdiend aan deze ‘slapende’ Joodse tegoeden.¹³⁸ Het optreden van de beurs werd voornamelijk verafschuwd in de media, zeker na steun van de onderzoekscommissies die concludeerden dat de beurs zich inderdaad had misdragen tegenover de Joodse gemeenschap. De beurs werd in de media vervolgens gebruikt als voorbeeld van de opportunistische en ongevoelige mentaliteit die tijdens het naoorlogse rechtsherstel alomtegenwoordig was in de financiële wereld.¹³⁹

Het gedrag van de verzekeringsmaatschappijen werd voornamelijk gepresenteerd als het toonbeeld van kil formalisme. Zij bleven in de eerste jaren na de oorlog onwrikbaar werken volgens de bureaucratische regels omtrent de uitkering van polissen. Dit was in het licht van de uitzonderlijke rechtspositie waarin veel Joodse overlevenden zich bevonden uiterst onfortuinlijk. Zo wilden veel verzekeringsmaatschappijen geen polissen uitkeren aan Joodse overlevenden omdat de gedeporteerde cliënten jarenlang hun premies niet hadden betaald, deze juist voor de oorlog hadden afgedragen of de premies gedwongen hadden afgekocht.¹⁴⁰

¹³⁷ J. Michman, ‘Hoe goed hadden de joden het in Nederland?’, *De Groene Amsterdammer*, 24 september 1997.

¹³⁸ G. Rijlaarsdam, ‘Bank had nabestaanden moeten zoeken’, *De Telegraaf*, 8 maart 1997; D. Barnouw, ‘Klein woordenboek van de grote roof’, *Trouw*, 20 december 1997; H. Borst en L. Verheul, ‘Het grote zwijgen van de Staat der Nederlanden; Oh. Eh, ja, verdraaid, ja klopt, kom maar halen dat geld’, *Algemeen Dagblad*, 5 juli 1997; T. Heijmans, ‘Banken verrijkten zich met joods geld’, *de Volkskrant*, 8 mei 1999; K. Berkhout, ‘De buit van beurs en banken; Onderzoek naar de roof van joods bezit’, *NRC Handelsblad*, 14 mei 1999.

¹³⁹ H. van Wijnen, ‘Onfrisse strijd over joodse effecten’, *NRC Handelsblad*, 25 augustus 1997; T. Heijmans, ‘Banken verrijkten zich met joods geld’, *de Volkskrant*, 8 mei 1999; Redactie, ‘Beeld van collaboratie op beursvloer is bars’, *de Volkskrant*, 10 mei 1999; Redactie, ‘Joodse effecten verhandeld voor extra procentje’, *Algemeen Dagblad*, 11 mei 1999; Redactie, ‘Beurs in fout met joodse tegoeden; Naftaniel: “uitslag is verbijsterend”’, *Het Parool*, 15 december 1999; M. Zwarts, ‘Joods geld naar de staat’, *Het Parool*, 30 december 1999.

¹⁴⁰ Redactie, ‘Bescheiden joods kapitaal bij “nalatige” notarissen’, *Algemeen Dagblad*, 26 februari 1997; Redactie, ‘Nederlanders verdienen aan jodendeportaties’, *de Volkskrant*, 28 februari 1997; H. Marijnissen, ‘Verloren hoop’, *Trouw*, 1 maart 1997; Redactie, ‘Ook joods geld in Nederland; Twee banken hebben nabestaanden uitbetaald’, *Algemeen Dagblad*, 8 maart 1997; K. Berkhout, ‘Zoektocht joods geld belangrijk symbool’, *NRC Handelsblad*, 12 april 1997; H. Borst en L. Verheul, ‘Het grote zwijgen van de Staat der Nederlanden; Oh. Eh, ja, verdraaid, ja klopt, kom maar halen dat geld’, *Algemeen Dagblad*, 5 juli 1997; K. Berkhout, ‘“Joodse vluchtpolis” wordt alsnog uitbetaald’, *NRC Handelsblad*, 14 juli 1997; K. Berkhout,

Omtrent de uitkering van levensverzekeringen zorgde dit formalisme voor pijnlijke situaties. Verzekeringsmaatschappijen weigerden Joden geld uit te keren omdat zij niet de benodigde overlijdensaktes hadden van hun vermoorde familieleden. Uiteindelijk probeerde de Raad voor het Rechtsherstel deze situatie voor Joodse overlevenden te verbeteren, maar ook daarna was het nog lastig voor Joden om zonder overlijdensakte van het betreffende vermoorde familielid bepaalde zaken te regelen zoals een uitkering. Formeel gezien waren zij namelijk niet overleden, maar ‘vermist’.¹⁴¹ Dit formalisme werd met veel emotionaliteit en ophef uitgemeten in de media, bijvoorbeeld in het *Algemeen Dagblad* van 5 juli 1997:

Als een jood was weggevoerd en hij kwam na de oorlog terug dan kreeg hij nul op het rekest, omdat hij bijvoorbeeld een jaar of langer zijn premie niet had betaald en dus nergens recht op had. Meedogenloos. Niets overmacht. Geen begrip. Daar zijn honderden, misschien wel duizenden voorbeelden van. Ik zal een schrijnend voorbeeld noemen. Ik heb een brief gezien van een begrafenisverzekering aan een nabestaande van iemand die is vergast. Hem is medegedeeld dat er geen recht op uitkering bestaat omdat de overledene niet is begraven noch is gecremeerd, maar vergast. En omkomen in de gaskamer viel niet onder de polisvoorwaarden. Op die bizarre grond is uitbetaling geweigerd. Dit is natuurlijk een extreem voorbeeld, maar het tekent de mentaliteit.¹⁴²

2.3 De verwerking van het oorlogs- en naoorlogse verleden: de restitutiekwestie

Volgens het moralistische narratief was het antwoord op de schuldvraag duidelijk: de Nederlandse samenleving had tijdens én na de oorlog bijgedragen aan het Joodse leed. Deze conclusie bracht de overtuiging met zich mee dat Nederland in het reine moest komen met zijn foute verleden en de restitutiezaak integer moest afhandelen. Dit betekende een officiële erkenning van het Joodse (na)oorlogs(e)leed, het aanbieden van excuses en het uitbetalen van een ruimhartige restitutiesom.¹⁴³

‘Verzekeraar wil oorlogsschande wissen’, *NRC Handelsblad*, 15 juli 1997; K. Berkhout, ‘Akkoord tegoeden nog wankel evenwicht’, *NRC Handelsblad*, 10 november 1999.

¹⁴¹ F. der Nederlander, ‘Van ongelooflijk onbegrip tot Nooit meer Auschwitz’, *Het Parool*, 24 januari 1997; H. Marijnissen, ‘Verloren hoop’, *Trouw*, 1 maart 1997; H.G. Vuijsje, “‘Joods geld’ is symbool voor uitgewist verleden”, *NRC Handelsblad*, 9 april 1997; Redactie, ‘Doopsbewijs redding joodse vriendinnetjes’, *Algemeen Dagblad*, 6 mei 1997; F. Groeneveld, ‘Verzetsmuseum Israël kent Nederlandse afdeling: “Joden werden hier kil behandeld?”’, *NRC Handelsblad*, 9 mei 1997; P. den Hollander, “‘Joodse polissen nog geldig’; Begravenisverzekeringen nooit uitgekeerd’, *Algemeen Dagblad*, 21 juli 1997; I. de Haan, ‘Botheid, formalisme, vijandigheid’, *Vrij Nederland*, 29 mei 1999; B. de Jongste, ‘Slachtofferschap (6)’, *Elsevier*, 25 maart 2000.

¹⁴² H. Borst en L. Verheul, ‘Het grote zwijgen van de Staat der Nederlanden; Oh. Eh, ja, verdraaid, ja klopt, kom maar halen dat geld’, *Algemeen Dagblad*, 5 juli 1997.

¹⁴³ H. Rottenberg, ‘Op zoek naar Joods tegoed’, *de Volkskrant*, 2 augustus 1997; Redactie, ‘Het geroofde goud’, *de Volkskrant*, 5 december 1997; E.D. Dekker, ‘Anti-joods’, *Algemeen Dagblad*, 19 december 1997; L. Berends, ‘De gesel van een buitenstaander’, *Het Parool*, 13 februari 1998; Redactie, ‘Roof en rechtsherstel’, *Trouw*, 29 januari 2000; L. Kampen, ‘Fouten van de staat verjaren niet’, *de Volkskrant*, 11 maart 2000.

In de media werd veelal gewezen op de tijds- en morele druk achter de restitutieonderhandelingen. Tot dusver had Nederland zijn rol in het Joodse leed nog niet officieel erkend of ingelost. Zij diende nu haast te maken: de Joden hadden al veel te lang moeten wachten op erkenning en rechtvaardigheid. Het proces van ‘ontmythologisering’ moest prioriteit krijgen; ‘wij’ moesten het beeld van een heldhaftig Nederland loslaten en ons eigen foute oorlogsverleden gaan erkennen.¹⁴⁴ Deze gedachtegang kwam onder andere tot uitdrukking in een artikel van H.G. (Hans) Vuijsje, de directeur van het Joods Maatschappelijk Werk, in het *NRC Handelsblad*:

Tegen deze achtergrond [de verwijten] moet de strijd om het ‘joodse geld’ worden gezien. Het is uit de boosheid en verdriet dat een hele bevolkingsgroep zomaar in het niets kan verdwijnen, en dat de paar materiële zaken die zij hebben achtergelaten ontoegankelijk zijn omdat er vijftig jaar lang met zo weinig respect mee is omgegaan [...] Het heeft al veel te lang geduurd.¹⁴⁵

Hoewel binnen het moralistische narratief werd gesteld dat de gehele Nederlandse samenleving moeite had met het accepteren van het pijnlijke (na)oorlogs(e) verleden, werd de grootste schuld neergelegd bij de elite, ofwel de Nederlandse autoriteiten, voor het trage verloop van de restitutiekwesitie. In het restitutedebat werd gesuggereerd dat de wetenschapswereld (historici), de Nederlandse overheid en de financiële wereld de ontmythologisering van het verleden, oftewel het beeld van de oorlog en naoorlogse periode, bewust saboteerden.¹⁴⁶

Deze beschuldiging kwam voort uit een groot wantrouwen dat lag in de overtuiging dat de passieve, kille, formalistische en opportunistische mentaliteit vanuit de bezetting en naoorlogse periode werd voortgezet tijdens de restitutiekwesitie. Nederland faalde tot op

¹⁴⁴ H. Rottenberg, ‘Op zoek naar Joods tegoed’, *de Volkskrant*, 2 augustus 1997; R. van Haastrecht, ‘Eindelijk in het reine met de weigering dienst te doen in Indië’, *Trouw*, 2 augustus 1997; S. van Walsum, ‘Een nationaal gewetensonderzoek is niet gewenst’, *de Volkskrant*, 13 december 1997; H. Goedkoop, ‘Jodenvervolging, herinnering en geschiedschrijving; Het gat in onze wereld’, *NRC Handelsblad*, 1 mei 1998; R. Naftaniel, ‘Joodse tegoeden eerlijk verdeeld’, *NRC Handelsblad*, 8 juli 1999; Redactie, ‘Spijtbetuigingen’, *De Telegraaf*, 17 december 1999; L. van Es, ‘Boetedoening’, *Het Parool*, 13 maart 2000.

¹⁴⁵ H.G. Vuijsje, “‘Joods geld’ is symbool voor uitgewist verleden”, *NRC Handelsblad*, 9 april 1997.

¹⁴⁶ R. Zwaap, ‘Nanda van der Zee veegt de stoep goed schoon’, *De Groene Amsterdammer*, 16 april 1997; J. Boom en S. Pleij, ‘Het archief dat zoek was’, *De Groene Amsterdammer*, 3 december 1997; D. Hooghiemstra, ‘Tussen goed en fout zit grijs’, *NRC Handelsblad*, 11 december 1997; H. Knoop, ‘Politiebond miskent rol tijdens bezetting’, *NRC Handelsblad*, 16 december 1997; H. Joseph, ‘Besluitvaardigheid’, *Het Parool*, 20 december 1997; M. van Meurs, ‘Nanda van der Zee’, *Het Parool*, 10 maart 1998; K. Jusek, ‘Oostenrijkse “tijdgetuigen” verliezen van het Internet’, *NRC Handelsblad*, 9 april 1998; J.C.C. Rupp, ‘Nederland worstelt met kwaad oorlogsverleden’, *Trouw*, 1 mei 1998; N. van der Zee, ‘De stilte van Westerbork’, *De Groene Amsterdammer*, 14 april 1999; N. van der Zee, ‘Een historisch buitenbeentje’, *de Volkskrant*, 12 juli 1999; R. Zwaap, ‘Twee vrouwen’, *De Groene Amsterdammer*, 14 juli 1999; C. Gomes de Mesquita, ‘Ellendegeld’, *Vrij Nederland* 13 mei 2000.

heden in zijn interactie met de Joodse gemeenschap.¹⁴⁷ Onderstaande voorbeelden zullen verduidelijken hoe het gedrag van de wetenschapswereld, de Nederlandse autoriteiten en de financiële wereld omtrent de restitutiekwestie binnen het moralistisch narratief werd uitgelegd vanuit een frame van sabotage en continuïteit in kwalijk gedrag.

De kritiek van de wetenschapswereld op de veroordeling van de Nederlandse samenleving werd in de media weggezet als een poging de nationale mythe van Nederland als heldhaftig en verdraagzaam land in stand te houden. In de media werd gesuggereerd dat de betrokken historici in opdracht van de Nederlandse regering en het koningshuis schreven.¹⁴⁸ Hun pleidooi voor nuance en wetenschappelijke objectiviteit werd in relatie tot hun partijdigheid gezien als een façade voor hun daadwerkelijke intentie. Historici zouden over nuance en objectiviteit spreken ‘want dat klinkt veel intelligenter en subtieler dan goedpraten.’¹⁴⁹ Door in krantenartikelen en opiniestukken de intentie van de betrokken historici te devalueren, verloren hun inhoudelijke argumenten vanzelf aan waarde.

Het grootste voorbeeld van deze argumentatie was waarschijnlijk de ‘Historikerstreit’ tussen Nanda van der Zee en historici als Cees Fasseur en Hans Blom. Het morele geschiedbeeld dat Van der Zee presenteerde in de media werd gezien als gedurfd en verhelderend. De kritiek op Nanda van der Zee werd vervolgens veelal afgebeeld als een emotionele reactie: critici konden niet wennen aan kritische informatie over het pijnlijke misdragen van de Nederlandse samenleving en hielden liever vast aan het positieve, maar onwaarachtige beeld van Nederland.¹⁵⁰ Dit idee werd bijvoorbeeld uitgedragen door René Zwaap in *De Groene Amsterdammer* van 16 april 1997:

¹⁴⁷ H. Borst en L. Verheul, ‘Het grote zwijgen van de Staat der Nederlanden; Oh. Eh, ja, verdraaid, ja klopt, kom naar halen dat geld’, *Algemeen Dagblad*, 5 juli 1997; S. Ephimenco, ‘Holocaust’, *De Groene Amsterdammer*, 10 december 1997; T. Benima, ‘De afrekening met het verleden’, *Trouw*, 11 mei 1999.

¹⁴⁸ B. Hertzberger, ‘Van der Zee raakt gevoelige snaar’, *Het Parool*, 16 april 1997; R. Verdonck, ‘Ons past geen rechtvaardig isolement’, *Trouw*, 4 december 1997; N. van der Zee, ‘Een historisch buitenbeetje’, *de Volkskrant*, 12 juli 1999; R. Zwaap, ‘Twee vrouwen’, *De Groene Amsterdammer*, 14 juli 1999; R. Zwaap, ‘Het jaar van Wilhelmina’, *De Groene Amsterdammer*, 26 augustus 1998; R. Zwaap, ‘De oorlog is nooit voorbij’, *De Groene Amsterdammer*, 9 september 1998; Redactie, ‘Emoties beheersen congres terugkeer en opvang na WO II’, *de Volkskrant*, 24 februari 1999; N. van der Zee, ‘Verdediging Wilhelmina’s vlucht overtuigt niet; Het gaat niet aan mij in een adem met Mussert te noemen’, *de Volkskrant*, 27 februari 2001; A. van Hooff, ‘Nanda van der Zee is geen Mussert’, *NRC Handelsblad*, 27 februari 2001; J. van der Kris, ‘Oorlog over de oorlog; Iedereen is tot alles in staat’; Chris van der Heijden rekent af met goed/fout denken’, *NRC Handelsblad*, 3 maart 2001.

¹⁴⁹ H. Rottenberg, ‘In oorlogsrecht gebeurt erg veel meer dan in Niod-jaarboek’, *Trouw*, 17 november 2001.

¹⁵⁰ H. van Wijnen, ‘Koude Koninklijke belangstelling’, *NRC Handelsblad*, 11 april 1997; J. Michman, ‘Regering in ballingschap liet joden in de steek’, *NRC Handelsblad*, 14 mei 1997; R. Zwaap, ‘Nanda van der Zee veegt de stoep goed schoon’, *De Groene Amsterdammer*, 16 april 1997; B. Hertzberger, ‘Van der Zee raakt gevoelige snaar’, *Het Parool*, 16 april 1997; A. Van Hooff, ‘Wilhelmina en Christian X’, *NRC Handelsblad*, 5 juni 1997; C.W. Horst, ‘rubriek: Van der Zee (3)’, *De Groene Amsterdammer*, 11 juni 1997; M. van Meurs, ‘Brieven. Nanda van der Zee’, *Het Parool*, 10 maart 1998; J. Kwint-Menses Monterro, ‘Verschil’, *Het Parool*, 6 augustus 1998; M. Coronel, ‘Iedereen heeft recht op eigen taboes’, *de Volkskrant*, 3 maart 2001.

De ongekend felle reacties op het boek van historica Nanda van der Zee, *om erger te voorkomen: de voorbereiding en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog*, geven aan dat Nederland ook in het tweeënvijftigste herdenkingsjaar nog steeds niet toe is aan een kritisch onderzoek naar de eigen houding inzake de shoah.¹⁵¹

De Nederlandse overheid werd eveneens verweten het restitutieproces te saboteren. Zij vertraagde het restitutiedebat door te vervallen in dezelfde mentaliteit die zij tijdens de Duitse bezetting en naoorlogse periode had vertoond. De overheid reageerde opnieuw formalistisch, onverschillig en opportunistisch en weigerde op te komen voor Joodse belangen. Over dit gecontinueerd falen bestond veel verontwaardiging, zoals in een interview met Herman Loonstein, voorzitter van het FJN. Opvallend aan dit citaat is de inmiddels typerende retoriek van schok versus teleurstellende voorspelbaarheid:

Wat veel joden ergert is de houding van de overheid die van geen enkele schaamte getuigt [...] Dit gaat meer over moraal en fatsoen dan over materie. Schokkend is niet het juiste woord, omdat wij na wat er allemaal is gebeurd nergens meer door geschokt kunnen worden, maar de houding van de Nederlandse overheid is voor ons heel teleurstellend. Die structurele passiviteit is de kern van het probleem. Een liberaal en sociaal landje waar geen asielzoeker mag worden geweigerd, blijft voor zijn eigen joden nooit de minste aandacht te hebben gehad. Nog steeds niet. Dat is triest.¹⁵²

Specifiek gedrag van de overheid dat leidde tot deze conclusie van gecontinueerd falen, was onder andere de keuze van de Nederlandse overheid om tijdens de restitutiekwestie officiële onderzoekscommissies in te stellen. Zij reageerde opnieuw met formalisme in plaats van met begrip.¹⁵³ Een ander voorbeeld was de ‘ongeloofwaardige’ excuses van Wim Kok. De omweg die hij maakte – hij weigerde eerst excuses te maken – werd gezien als een teken dat de Nederlandse overheid niet begaan was met de Joodse gemeenschap en het liefst geen schuld wilde erkennen omdat zij ook niet de gevolgen van deze erkenning wilde dragen.¹⁵⁴ Ofwel:

¹⁵¹ R. Zwaap, ‘Nanda van der Zee veegt de stoep goed schoon’, *De Groene Amsterdammer*, 16 april 1997.

¹⁵² H. Borst en L. Verheul, ‘Het grote zwijgen van de Staat der Nederlanden; Oh. Eh, ja, verdraaid, ja klopt, kom maar halen dat geld’, *Algemeen Dagblad*, 5 juli 1997. Andere voorbeelden van dit sentiment: Redactie, ‘Nee, nieuws raakt nooit op’, *NRC Handelsblad*, 4 december 1997; Redactie, ‘Ministerie van Financiën nog in augustus gewaarschuwd over achtergelaten kasten’, *Trouw*, 4 december 1997; C. Speksnijder, ‘Een jood met een kerstboom; Het interview: Evelien Gans’, *Het Parool*, 11 september 1999.

¹⁵³ A. de Kok, ‘Schatgraven aan de Herengracht’, *HP/De Tijd*, 2 mei 1997; H. Joseph, ‘Besluitvaardigheid’, *Het Parool*, 20 december 1997; Redactie, ‘Joodse gemeenschap werd 5,5 miljoen belastinggeld onthouden’, *Trouw*, 15 oktober 1998; C. Speksnijder, ‘Een jood met een kerstboom; Het interview: Evelien Gans’, *Het Parool*, 11 september 1999.

¹⁵⁴ Redactie, ‘Uitblijven excuses Kok leidt tot boosheid’, *de Volkskrant*, 28 januari 2000; H. van Wijnen, ‘Eeuwigdurende excuses’, *NRC Handelsblad*, 1 februari 2000; J. Kuitenbrouwer, ‘Oeps foei sorry’, *de Volkskrant*, 3 februari 2000; D. Poelmeijer, ‘Normvervaging’, *Het Parool*, 3 februari 2000; Redactie, ‘Gratis

‘Zij [de Nederlandse overheid] bieden excuses aan, als het maar niet te veel kost.’¹⁵⁵

De kwalijke mentaliteit van opportunisme en zelfbehoud was volgens het moralistisch narratief tevens terug te zien in de uiteindelijke afronding van de restitutieonderhandelingen. De restitutiesom die de Nederlandse overheid in eerste instantie aanbood was te laag: ‘Als de Nederlandse regering destijds van tenenkrommende benepenheid jegens de terugkerende joden beschuldigd kon worden, dan weerspiegelt zich diezelfde houding in het huidige voorstel tot financiële compensatie.’¹⁵⁶ Het was niet alleen het lage bedrag, maar ook de toon van de overheid die frustratie veroorzaakte. De Nederlandse overheid vermeed het gebruik van juridische termen en duidde de restitutiesom vooral als een gebaar en een tegemoetkoming. Dit vonden velen, waaronder Ronny Naftaniel, beledigend.¹⁵⁷ Zij schotelde de Joodse gemeenschap immers een sigaar voor uit eigen doos: ‘Het gaat om het geld van de joodse gemeenschap zelf waarmee de staat zich daarmee decennialang heeft verrijkt, en dan zouden we daar een stukje van terug kunnen krijgen? Een tegemoetkoming?’¹⁵⁸

De financiële wereld werd ook systematische kilheid, opportunisme en formalisme toegeschreven in hun behandeling van restitutieaanvragen. De stelling dat de financiële wereld opnieuw faalde werd onder andere onderbouwd met uitgebreide media-aandacht voor de kille afhandelingen van individuele restitutieaanvragen, hun houding tijdens de restitutieonderhandelingen, maar bijvoorbeeld ook in de keuze van sommige financiële instellingen om zelfonderzoek te doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Binnen het moralistisch narratief werd deze keuze voor zelfonderzoek geïnterpreteerd als een manier om bepaalde zaken in de doofpot te kunnen stoppen.¹⁵⁹

Toen bepaalde verzekeringsinstellingen een coulance-regeling instelden en de Joodse gemeenschap alsnog tegemoetkwam in het uitkeren van restitutie werd dit desondanks negatief geïnterpreteerd en onoprecht gevonden. Verzekeringsmaatschappijen zouden tijdens

verontschuldigen’, *Het Parool*, 5 februari 2000; H. Vuijsje, ‘Overheid moet ruimhartig zijn jegens joden’, *NRC Handelsblad*, 11 februari 2000.

¹⁵⁵ K. Koch, ‘Excuusdiplomatie’, *Trouw*, 4 maart 2000.

¹⁵⁶ Ibidem.

¹⁵⁷ M. Gerstenfeld, ‘Van Kemenade is veel te zuinig; Kabinet moet joodse oorlogsslachtoffers meer dan een miljard geven’, *Algemeen Dagblad*, 1 februari 2000; E. Verhey, ‘Verdriet en woede om het “roze formulier”’, *Vrij Nederland*, 14 april 2001; M. Ressler, ‘Woede die geen daders wil zien; Norman Finkelstein en de Sjoa’, *NRC Handelsblad*, 4 augustus 2000; I. van der Sluis, ‘Restitutie’, *NRC Handelsblad*, 16 november 2001.

¹⁵⁸ T. Metz, ‘“Ik heb altijd geleerd weerbaar te zijn”’, Ronny Naftaniel, joods van overtuiging en beroep’, *NRC Handelsblad*, 11 maart 2000.

¹⁵⁹ K. Berkhout, ‘“Alle reden om onrecht te herstellen”’, CIDI-directeur Naftaniel: afhandeling joodse claims door verzekeraars wisselt’, *NRC Handelsblad*, 29 oktober 1998; H. Rottenberg, ‘Onderzoek naar tegoeden beperkt’, *de Volkskrant*, 17 december 1998; K. Berkhout, ‘Een vonk slaat over na jaren van kilte’, *NRC Handelsblad*, 4 mei 2000; L. Ornstein, ‘“Moordenaar kunnen niet ook nog onze erfenis inpikken.” De stellingen van Ilan Steinberg (WJC)’, *Vrij Nederland*, 1 juli 2000; M.J. Loonsteijn, ‘Joodse tegoeden’, *Het Parool*, 3 juni 2000; H. van Wijnen, ‘Slechte verliezers’, *NRC Handelsblad*, 20 juni 2000.

de restitutiekwestie slechts coulanter omgaan met oude polissen om hun imago te versterken en een boycot te ontwijken: de ‘oude mentaliteit’ was nog steeds aanwezig. De uiteindelijke restitutiesom en excuses vanuit de financiële wereld werden daarom met gemengde gevoelens ontvangen.¹⁶⁰

¹⁶⁰ A. Kok, ‘Schatgraven aan de Herengracht’, *HP/De Tijd*, 2 mei 1997; R. Meijer, ‘Na de oorlog. Het verleden biedt geen historische waarheid. Morele discussie over geschiedenis is een nationaal tijdverdrijf’, *Elsevier*, 3 januari 1998; Redactie, ‘Argwaan over akkoord levensverzekeringen’, *Algemeen Dagblad*, 27 augustus 1998.

3. Het nuancerende narratief

De conclusies van het moralistische narratief over het Nederlandse (na)oorlogs(e)verleden werden niet door iedereen voor waar aangenomen. Onder de critici bevonden zich veel vooraanstaande historici die het idee van objectieve geschiedschrijving verdedigden. Zij poogden in relatie tot de restitutiekwestie de schuld van de Nederlandse samenleving te nuanceren door te wijzen op de misstappen die volgens hen waren begaan bij de totstandkoming van deze veroordeling. Volgens hen verwaarloosde het moralistische narratief doorgaans het belang van historische context en daarmee een variatie aan verklaringen. Doordat de pogingen tot nuance in de media veelal volgden als reactie op het moralistische narratief, kan de tegenreactie eveneens per tijdsperiode worden toegelicht.

3.1 De bezetting

Hoewel critici van het moralistische narratief met betrekking tot de bezetting beaamden dat het percentage Joodse slachtoffers in Nederland hoog was in vergelijking met andere Europese landen, vonden zij het te simplistisch om een directe lijn te trekken tussen dit grote aantal slachtoffers en de Nederlandse mentaliteit zoals binnen het moralistische narratief werd gedaan. Het verleden was volgens hen te gecompliceerd voor het stellen van zo een eenvoudige schuldvraag. Dit beargumenteerden zij onder andere door het – passieve – gedrag van de Nederlandse samenleving te verklaren zonder te vervallen in de veronderstelling van kwade intenties en daarnaast alternatieve verklaringen aan te dragen voor het hoge percentage Joods-Nederlandse slachtoffers die in tegenstelling tot het moralistische narratief juist geen betrekking hadden op het gedrag van de Nederlandse bevolking.¹⁶¹

3.1.1 Welwillendheid in plaats van slechte intenties

Een groot gedeelte van het nuancerende narratief draaide met betrekking tot de bezetting om het ontkrachten van de overtuiging dat in elke laag van de Nederlandse bevolking sprake was geweest van kwade opzet in hun keuze voor passiviteit en gehoorzaamheid in relatie tot de Jodenvervolgung. Doordat critici voor hun argumentatie veelal gebruik maakten van historisch

¹⁶¹ B. van der Boom, 'De schuld van bezet Nederland', *de Volkskrant*, 9 mei 1997; B. de Graaff, 'Hulp aan joden', *NRC Handelsblad*, 26 juni 1997; P.W. Klein, 'Goed en kwaad uit de oorlog blijft onverklaarbaar; Was Anton Mussert slecht? Niemand die dat nu nog beweert', *Algemeen Dagblad*, 5 mei 2001; B. van der Boom, 'Nederlandse joden hadden minder kans dan Duitse', *de Volkskrant*, 31 augustus 2001.

onderzoek, leidde dit tot een breed scala aan (tegen)argumenten; met betrekking tot het Nederlandse koningshuis waren immers andere omstandigheden en beweegredenen van toepassing dan bij de Nederlandse spoorwegen. Vanwege deze uitvoerigheid kan niet elk tegenargument in detail worden toegelicht. In dit hoofdstuk zal de (inhoudelijke) werkwijze van de critici daarom voornamelijk worden geïllustreerd aan de hand van de tegenreactie op de veroordeling van de Nederlandse bevolking en het Nederlandse koningshuis. Deze kritiek op het moralistische narratief was in de media het sterkst aanwezig.

3.1.1.1 De positie van de Nederlandse bevolking

Het boek *Slachtoffers en overlevenden* (1998) van historicus Bob Moore kreeg tijdens de restitutiekwestie veel aandacht gezien zijn werk zocht naar een verklaring voor de passiviteit van de Nederlandse oorlogsgeneratie. Moore beargumenteerde dat Nederlanders destijds beschikten over een alomtegenwoordige neiging tot gehoorzaamheid. Deze gehoorzaamheid kwam volgens hem niet per se voort uit kwalijke bedoelingen zoals binnen het moralistische narratief werd verondersteld. Hoewel enkele Nederlanders inderdaad met kwade intenties handelden, was het aannemelijk dat de meeste Nederlanders gehoorzaamheid – en dus passiviteit – simpelweg als beste en veiligste keus zagen. Protesteren kon in de ogen van veel Nederlanders enkel meer ellende opleveren: voor henzelf, maar ook voor hun Joodse medeburgers. Historici erkenden dat deze behoudende reflex desondanks ontaarde in een grijs gebied waarin Nederlanders met weinig bewegingsruimte Duitse orders uitoefenden en in de ogen van velen collaboreerden.¹⁶²

Dat deze neiging tot gehoorzaamheid niet alleen bij niet-Joden aanwezig was, maar ook bij Joden, sterkte de bewering dat gehoorzaamheid destijds als een veilige optie werd gezien en niet per se voortkwam uit kwaadaardigheid. Onderduiken werd regelmatig als riskanter bestempeld dan deportatie. Bij veel Joden bestond de hoop dat wanneer zij Duitse

¹⁶² Redactie, 'RIOD: van joods bezit in Nederland ging niet veel naar Zwitserland', *de Volkskrant*, 3 mei 1997; D. van Galen Last, 'Genuanceerd overzicht van jodenvervolgung', *de Volkskrant*, 22 augustus 1997; J. Divendal, 'Moore scherpt gewetensvraag aan: waarom zoveel Nederlandse joden?', *Trouw*, 13 februari 1998; M. Verduyn, 'Vuile handen, H.J. Heering', *Trouw*, 28 november 1997; B. van der Boom 'Schipperen in de storm', *de Volkskrant*, 27 november 1998; B. van der Boom, 'Gehoorzaam aan de bezetter; Verontrustende studie naar collaboratie van de Amsterdamse politie', *de Volkskrant*, 30 april 1999. Naast Bob Moore sprak historicus Peter Jan Knechtmans over deze 'behoudende reflex' in zijn boek *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998).

bevelen netjes opvolgden, zij de oorlog wellicht redelijk konden doorkomen. De realisatie dat juist deze gehoorzaamheid fataal was, bestond bij velen nog niet.¹⁶³

Het argument dat gehoorzaamheid destijds veiliger werd gevonden dan verzet was inherent gekoppeld aan de overtuiging dat de Nederlandse samenleving tijdens de bezetting nog onwetend was over de verschrikkingen van de Jodenvervolging. Ofschoon duidelijk was dat de Jodenvervolging ernstig was, werden de deportaties volgens critici van het moralistische narratief niet direct gekoppeld aan een vrijwel onvermijdelijke dood. Het argument dat tijdens de oorlog berichten over gaskamers waren gepubliceerd in verzetskranten werd als ontoereikend beschouwd, omdat het bestaan van deze berichten niet automatisch betekende dat deze ook werden geloofd: tijdens de oorlog deden wel meer wilde verhalen de ronde.¹⁶⁴

Historicus Bart van der Boom schreef over deze dubbelzinnigheid een artikel in *de Volkskrant*. Hij bracht naar aanleiding van een dagboekonderzoek het voorbeeld naar voren van een Joodse vrouw die op de ene bladzijde in haar dagboek de overtuiging uitte dat ‘alle Joden worden afgemaakt’ maar even later schreef hoe zij een Joods familielid toch had geadviseerd om zichzelf aan te melden in plaats van onder te duiken.¹⁶⁵ In de media werden ook brieven gepubliceerd van overlevenden die beaamden dat veel Nederlanders tijdens de oorlog met twijfel spraken over het lot van de Joden. Zij wezen op hun eigen oorlogservaring of dat van kennissen: hadden hun Joodse vrienden en kennissen immers niet anders gehandeld als zij wisten dat deportatie een vrijwel onvermijdelijke dood betekende?¹⁶⁶

In de media bestond als gevolg ergernis ten aanzien van het veroordelende karakter van het moralistische narratief. Ten eerste bevuilde de suggestie dat bijna alle Nederlanders ‘fout’ waren de nagedachtenis van individuen, families en verzetsorganisaties die juist zoveel Joodse levens hadden gered.¹⁶⁷ Daarnaast was de kritiek op de oorlogsgeneratie gebaseerd op

¹⁶³ Redactie, ‘RIOD: van joods bezit in Nederland ging niet veel naar Zwitserland’, *de Volkskrant*, 3 mei 1997; B. Voortman, ‘Grijs verleden’, *Trouw*, 20 april 2001; M. Verduyn, ‘Vuile handen – H.J. Heering’, *Trouw*, 28 november 1997. Dit waren wel vaak de ‘geassimileerde’ Nederlandse joden, migranten waren bijvoorbeeld veel minder gehoorzaam en hadden als gevolg een grotere kans om te overleven.

¹⁶⁴ B.C. van der Valk, ‘Geachte redactie: Laat zien wat er rot is in de wereld!’, *de Volkskrant*, 31 mei 1997; J. van Buren, ‘Doorsnee’, *de Volkskrant*, 5 februari 2000; K. Besemms, ‘Dagboek uit gewoon bezet Nederland; Oorlogsdagboeken’, *Trouw*, 16 december 2000; B. van der Boom, ‘Oorlogsdagboeken en de Holocaust’, *de Volkskrant*, 15 juni 2001.

¹⁶⁵ B. van der Boom, ‘Oorlogsdagboeken en de Holocaust’, *de Volkskrant*, 15 juni 2001.

¹⁶⁶ B.C. van der Valk, ‘Geachte redactie: Laat zien wat er rot is in de wereld!’, *de Volkskrant*, 31 mei 1997; T. Moller, ‘Geen mof lachte ooit om mij’, *De Groene Amsterdammer*, 3 september 1997; C. Rijnders, ‘Verschil’, *Het Parool*, 20 augustus 1998; J. van Buren, ‘Doorsnee’, *de Volkskrant*, 5 februari 2000; Redactie, ‘Dankzij humor hebben ze het overleefd’, *De Groene Amsterdammer*, 11 november 2000; B. Voortman, ‘Grijs verleden’, *Trouw*, 20 april 2001.

¹⁶⁷ P.J. Grotzak, ‘“Foute” politie niet onze schuld’, *NRC Handelsblad*, 20 december 1997; W. van der Bles, ‘Ik geloof niet in standaardwerken’, *Trouw*, 14 november 1998; G. Mulder, ‘Vaderlanders verenigd in nood; De

hedendaagse kennis en vertoonde het een beperkt inlevingsvermogen in de levens van de mensen van toen die een terroristisch regime aan den lijve ondervonden.¹⁶⁸ P.L. Wery uit Oegstgeest uitte deze frustratie in een brief aan het *NRC Handelsblad* op 20 mei 2000: ‘Wat ik altijd in die uitspraken mis is een zinnige suggestie, getuigend van voorstellings- en inlevingsvermogen, hoe het volgens de schrijver wel had moeten en kunnen gaan. [...] Niet de andere kant opkijken dus. De gewapende begeleiders te lijf gaan? Of wat anders?’¹⁶⁹ Hierbij werd de onmacht geaccentueerd die de oorlogsgeneratie had doorgemaakt en de bewondering dat er alsnog mensen waren die poogden de Joden te redden. Deze emotie kwam gedurende de restitutiekwestie niet alleen voor bij niet-Joden, maar werd bijvoorbeeld ook door een Joodse overlevende, Rosa Problem, gedeeld:

Een ding blijf ik zeggen: wat de communisten in de oorlog aan verzetswerk hebben gedaan, is ongelooflijk. Zelf heb ik veertien adressen gehad, ik zat nooit zonder een onderduikadres. [...] Die mensen hebben verdomme allemaal risico’s voor me gelopen. Dus dat het Nederlandse volk aangeklaagd zou moeten worden omdat het niet genoeg gedaan heeft, daar word ik niet goed van. [...] Fout waren degenen die mensen aanbrachten. En collaborateurs. Maar wie niks gedaan heeft, valt niks te verwijten.¹⁷⁰

Passiviteit stond volgens critici van het moralistische narratief dus niet gelijk aan vijandigheid naar de Joodse gemeenschap. Sommige historici en journalisten gingen zelfs verder en stelden dat de meerderheid van de Nederlandse bevolking juist anti-Duits was en welwillend stond tegenover de Joden. In de media werd de anti-Duitse stemming aangehaald die uit historische bronnen sprak. ‘Zowel de Duitse instanties als de Nederlandse politie rapporteerden consequent dat de bevolking weliswaar rustig was, maar ook onverzoenlijk gekant tegen de bezetting, en nog veel meer tegen het nationaal-socialisme.’¹⁷¹ In het verlengde van deze anti-Duitse houding werd de mislukte nazificatie van Nederland genoemd.¹⁷² Daarnaast toonden

onmogelijke spagaat van de Nederlandse Unie’, *NRC Handelsblad*, 19 november 1999; C. Brendel, ‘De cultuur van het loze gebaar; Historicus Von der Dunk: “Excuses horen thuis in de hemel”’, *Algemeen Dagblad*, 6 maart 2000.

¹⁶⁸ M. Verduyn, ‘Vuile handen – H.J. Heering’, *Trouw*, 28 november 1997; J.P.J. van Iperen, ‘Eigendommen’, *Algemeen Dagblad*, 12 december 1997; C. Brendel, ‘Altijd maar weer die Oorlog; Hoe de Bezetting uitgroeide tot morele meelut van de Nederlandse samenleving’, *Algemeen Dagblad*, 14 april 1998; F. Kraak, ‘Eigen hachje’, *Elsevier*, 5 september 1998; H.E. Metz, ‘Grijs verleden (1)’, *NRC Handelsblad*, 23 maart 2001.

¹⁶⁹ P.L. Wery, ‘De oorlog (1)’, *NRC Handelsblad*, 20 mei 2000.

¹⁷⁰ B. Haveman, ‘Rose Problem – Overlever’, *de Volkskrant*, 2 mei 1998.

¹⁷¹ B. van der Boom, ‘Nederlanders waren meteen al anti-Duits; Dick Verkijk heeft met harde kritiek op historici geen ongelijk’, *de Volkskrant*, 28 december 2001.

¹⁷² Redactie, ‘Duitsers verzuimden vlucht Wilhelmina uit te buiten’, *de Volkskrant*, 16 juni 1996.

enkele dagboekonderzoeken aan dat Nederlanders emotioneel geraakt waren door de Jodenvervolging.¹⁷³

Het nuancerende narratief liet zich met betrekking tot de verdediging van de Nederlandse bevolking dus kenmerken door een grote aandacht voor historische context. Zowel op wetenschappelijk als op maatschappelijk gebied werd de bewering van kwade opzet ontkracht door te wijzen op de omstandigheden van toen.

3.1.1.2 De positie van het Nederlandse koningshuis

De discussie over de schuld van het Nederlandse koningshuis met betrekking tot het verloop van de Jodenvervolging in Nederland, werd in de media voornamelijk gevoerd aan de hand van het boek *Om erger te voorkomen* van Nanda van der Zee. Hoewel sommige historici zoals Cees Fasseur vaker aan het woord kwamen, werden de conclusies uit *Om erger te voorkomen* door een scala aan historici met redelijke consensus afgekeurd. In hun kritiek stond vooral het amateuristische gehalte van haar werk centraal.

Ten eerste concludeerden zij dat *Om erger te voorkomen* methodologisch een slecht boek was. Het stond vol met misvattingen en vooronderstellingen. Van der Zee zou geen grip hebben op staatsrechtelijke feiten en vertoonde meermaals onvoldoende kennis met betrekking tot de parlementaire geschiedenis en het militaire bedrijf.¹⁷⁴ Journalist Jan Kuijk verwoordde deze kritiek als volgt:

Het bijna driehonderd pagina's tellende boek vormt een indrukwekkend monument van incompetentie en dilettantisme. Begrippen worden niet altijd helder geformuleerd, feiten zijn zo nu en dan controleerbaar onjuist of verkeerd weergegeven, de interpretatie neigt hier en daar naar kwaadaardigheid en het imponerende ogende notenapparaat van 621 stuks rammelt menigmaal. Daar komt bij een soms erbarmelijk (verward, dubbelzinnig en als het zo uitkomt regelrecht fout en krom) Nederlands.¹⁷⁵

¹⁷³ B. van der Boom, 'Schipperen in de storm', *de Volkskrant*, 27 november 1998; B.J. Flim en J. Houwink Ten Cate, 'Deportatie', *de Volkskrant*, 4 december 1999; H. Pen, 'Geen emotie in dagboeken', *Het Parool*, 14 november 2000; K. Besemms, 'Dagboek uit gewoon bezet Nederland; Oorlogsdagboeken', *Trouw*, 16 december 2000.

¹⁷⁴ H. van Wijnen, 'Koude Koninklijke belangstelling', *NRC Handelsblad*, 11 april 1997; J. Blokker, 'Wilhelmina als gebeten hond', *de Volkskrant*, 11 april 1997; A. Bleich, 'Mislukte beeldenstorm', *de Volkskrant*, 21 mei 1997; H. van Wijnen, 'Grondwet verzette zich niet tegen verplaatsing regering', *NRC Handelsblad*, 3 juni 1997; B. Zevenhuizen, 'Van der Zee', *De Groene Amsterdammer*, 11 juni 1997; A. de Vries, 'Van der Zee', *De Groene Amsterdammer*, 11 juni 1997; H.L. Wesseling, 'Wilhelmina en Petain', *NRC Handelsblad*, 19 juni 1997; J. Gans-Premsele, 'Wilhelmina', *Het Parool*, 28 maart 1998.

¹⁷⁵ J. Kuijk, 'Een indrukwekkend monument van incompetentie en dilettantisme', *Trouw*, 11 april 1997.

Naast haar methode werd haar argumentatie amateuristisch gevonden. De stelling dat de vlucht van Wilhelmina had geleid tot een civiel bestuur en een van de meest effectieve Jodenvervolgingen in Europa werd afgedaan als onjuist en onprofessioneel. Haar redenering zou eenzijdig zijn en was gebaseerd op wijsheid achteraf.¹⁷⁶ Critici, waaronder historici Griffioen en Zeller, stelden dat Wilhelmina's vlucht niet doorslaggevend was geweest voor Hitlers keuze voor een civiel bestuur in Nederland.¹⁷⁷ Fasseur onderbouwde deze bewering door te wijzen op het onbetrouwbare karakter van Hitler:

Alsof Duitsers die een neutraal land overvielen en lek schoten, een machtsvacuüm en een gaatje in de grondwet nodig hadden om de Jodenvervolging te realiseren. Ze hebben zich de hele oorlog aan geen enkel internationaal verdrag gehouden. Als de koningin was gebleven, was het niet anders verlopen.¹⁷⁸

Dat Van der Zee zich schuldig maakte aan achteraf interpreteren, viel volgens Fasseur en Louis de Jong op te maken aan het feit dat de Nederlandse regering in 1940 nog niet kon weten wat Hitlers plan was met Nederland en de Nederlandse Joden. Dat zij hen de gevolgen van Hitlers beleid verweet was wetenschappelijk gezien een blijk van incompetentie.¹⁷⁹ Of zoals journalist Jan Blokker stelde in *de Volkskrant*: 'Van der Zee wil dat [waardeoordeel maken] en doet dat in haar boek voortdurend: met haar 'morele' gelijk van iemand met de wetenschap van 1997 bestraffend oordeelt over de werkelijkheid van 1940.'¹⁸⁰

De veelgebruikte vergelijking met Denemarken die binnen het moralistisch narratief werd ingezet ter verdediging van de standpunten van Nanda van der Zee, werd eveneens bestempeld als eenzijdig en ondeskundig. De vergelijking was onterecht omdat in Denemarken andere factoren een rol speelden, zo was bijvoorbeeld sprake van een kleiner aantal Joden en een vluchtroute, waar het in Nederland niet mogelijk was om te vluchten naar een neutraal buurland.¹⁸¹

¹⁷⁶ H. van Wijnen, 'Koude Koninklijke belangstelling', *NRC Handelsblad*, 11 april 1997; C. Fasseur, 'Vlucht Wilhelmina was terecht', *NRC Handelsblad*, 3 maart 2001.

¹⁷⁷ J.W. Griffioen en R. Zeller, 'Wilhelmina's vertrek was geen vlucht', *NRC Handelsblad*, 19 augustus 1997; G. Mulder, 'Ballingschap als troef; Fasseur bevestigt het klassieke beeld van Wilhelmina', *NRC Handelsblad*, 23 februari 2001.

¹⁷⁸ Redactie, 'Nieuwe theorie vlucht Wilhelmina oogst kritiek', *de Volkskrant*, 4 april 1997.

¹⁷⁹ Redactie, 'Nieuwe theorie vlucht Wilhelmina oogst kritiek', *de Volkskrant*, 4 april 1997; F.J. van der Dussen, 'Wilhelmina (2)', *NRC Handelsblad*, 1 augustus 1997; J. Blokker, 'De actualiteit van Wilhelmina; Cees Fasseur voltooide de biografie van een eigenzinnige vorstin', *de Volkskrant*, 23 februari 2001.

¹⁸⁰ J. Blokker, 'Wilhelmina als gebeten hond', *de Volkskrant*, 11 april 1997.

¹⁸¹ H. van Wijnen, 'Koude Koninklijke belangstelling', *NRC Handelsblad*, 11 april 1997; C. Fasseur, 'Vlucht Wilhelmina was in landsbelang', *NRC Handelsblad*, 21 mei 1997; J. Bank, 'Vergelijking Wilhelmina en Deense koning gaat mank', *NRC Handelsblad*, 17 juni 1997; H. Boas, 'BRIEVEN', *Het Parool*, 20 juni 1998; R. Korpershoek, 'Papegaaien', *Het Parool*, 25 juni 1997; A. Rooselaar, 'Vlucht', *Het Parool*, 28 juni 1997.

Sommige critici van Nanda van der Zee gingen nog een stap verder in hun kritiek en stelden dat de vlucht van Wilhelmina destijds zelfs een goede keuze was geweest. Hier waren historici van verschillend signatuur het over eens: zij had in Nederland geen beter werk kunnen verrichten. Hans Blom, directeur van het RIOD, beaamde: ‘Als ze in handen van de bezetter was gevallen, was ze haar handelingsvrijheid kwijt geweest en hadden de Duitsers haar onder druk kunnen zetten.’¹⁸² Historici wezen daarbij op haar rol als ‘Moeder van het verzet’ in Engeland en haar inspirerende vastberadenheid die onder andere door Winston Churchill werd geprezen. Fasseur beweerde zelfs in een bericht in het *NRC Handelsblad* dat Hitler Wilhelmina in handen wilde krijgen, vandaar ook de Duitse luchtlandingen in Den Haag. Door te vluchten schopte zij zijn plan juist in de war.¹⁸³

De reactie van deze historici vertoonde aldus het hoofdkenmerk van het nuancerende narratief: de boodschap dat het verleden te complex was voor een moralistische, eenzijdige visie. Hun tegenreactie bestond dan ook voornamelijk uit inhoudelijke argumenten, gebaseerd op studies van het verleden.¹⁸⁴

3.1.2 Alternatieve verklaringen voor ‘Nederland deportatieland’

De meeste alternatieve verklaringen voor het hoge percentage omgekomen Nederlandse Joden werden in de media gepresenteerd aan de hand van recent verschenen historische publicaties. Een van deze publicaties was een artikel binnen het achtste jaarboek van het RIOD van historici Pim Griffioen en Ron Zeller. Griffioen en Zeller benaderden het fenomeen ‘Nederland deportatieland’ als een paradox: waarom waren juist in Nederland, een land waar noch de bevolking noch de overheid erg antisemitisch was, zoveel Joodse slachtoffers

¹⁸² Redactie, ‘Nieuwe theorie vlucht Wilhelmina oogst kritiek’, *de Volkskrant*, 4 april 1997.

¹⁸³ Redactie, ‘Nieuwe theorie vlucht Wilhelmina oogst kritiek’, *de Volkskrant*, 4 april 1997; H. van Wijnen, ‘Koude Koninklijke belangstelling’, *NRC Handelsblad*, 11 april 1997; H.L. Wesseling, ‘Wilhelmina en Petain’, *NRC Handelsblad*, 19 juni 1997; Redactie, ‘Uitwijken van Wilhelmina naar Londen “verstandig”’, *NRC Handelsblad*, 21 februari 2001; M. Willems, ‘Historicus Cees Fasseur verdedigt vlucht naar Londen met schrikwekkend alternatief – Wilhelmina vast in Duits kasteel’, *De Telegraaf*, 24 maart 2001.

¹⁸⁴ Van enige vijandige retoriek was wel sprake toen Cees Fasseur beargumenteerde dat Nanda van der Zee met haar beschuldiging aan het adres van Wilhelmina dezelfde ‘landverraad-these’ naar voren bracht die in 1940 door Mussert en Seyss-Inquart was gebruikt: J. Blokker, ‘De actualiteit van Wilhelmina; Cees Fasseur voltooide biografie van eigenzinnige vorstin’, *de Volkskrant*, 23 februari 2001; J. van der Kris, ‘“Fasseur beschuldigt mij van iets heel ergs”’, *Historica Nanda van der Zee over “landverraad”*, *NRC Handelsblad*, 24 februari 2001; A. Hooff, ‘Nanda van der Zee is geen Mussert’, *NRC Handelsblad*, 27 februari 2001; N. van der Zee, ‘Verdediging Wilhelmina’s vlucht overtuigt niet’; Het gaat niet aan mij in een adem met Mussert te noemen’, *de Volkskrant*, 27 februari 2001; C. Fasseur, ‘Vlucht Wilhelmina was terecht’, *NRC Handelsblad*, 3 maart 2001; R. Zwaap, ‘Fasseur vs. Van der Zee over Wilhelmina. Een mythomane met smetvrees’, *De Groene Amsterdammer*, 3 maart 2001.

gevallen?¹⁸⁵

Het presenteren van het hoge aantal omgekomen Joden in Nederland als paradoxaal fenomeen ging direct in tegen het moralistische narratief. Het onderzoek plaatste immers het bestaan van een ‘kwalijske mentaliteit’, in dit geval antisemitisme, met deze vraagstelling naar de zijlijn: het bleek een ontoereikende verklaring voor het hoge aantal Joodse slachtoffers in Nederland. Griffioen en Zeller trachtten juist verklaringen te zoeken buiten het gedrag en mentaliteit van de bevolking. Dit deden zij onder andere door een vergelijking te trekken met België, wat leidde tot de conclusie dat de bevolkingsdichtheid, vegetatie en bestuursvorm van het land veel invloed hadden op de overlevingskansen van Joden. In Nederland was bijvoorbeeld juist sprake van een hoge bevolkingsdichtheid en weinig natuurlijke beschutting. Daarnaast werd Nederland onder civiel bestuur geplaatst, wat eveneens de overlevingskans van Joden verkleinde. Fanatieke nazi’s hadden in deze bestuursvorm grotere inmenging op het dagelijks bestuur.¹⁸⁶

Griffioen en Zeller waren niet de enigen die met betrekking tot de vraag naar het hoge aantal omgekomen Joodse Nederlanders gebruik maakten van een vergelijking tussen Nederland en het buitenland. Het was gedurende de restitutiekwestie een terugkerend middel om de beschuldigingen aan het adres van de Nederlandse samenleving af te zwakken. Sommige opiniestukken of ingezonden brieven beweerden bijvoorbeeld dat in Nederland net zoveel verzet was gepleegd als in andere bezette gebieden, maar dat andere factoren hadden bijgedragen aan het hoge aantal omgekomen Joden. In Nederland had zich bijvoorbeeld een fanatieke club Oostenrijkse jodenjagers genesteld.¹⁸⁷ In *de Volkskrant* werd deze ‘gemiddelde mate’ van behulpzaamheid van Nederlanders onder andere bevestigd door historici Bert Jan Flim en Johannes Houwink ten Cate. Zij schreven in december 1999: ‘[...] hebben ten minste honderdduizend Nederlandse burgers wel degelijk Joodse onderduikers geholpen.

¹⁸⁵ P. Griffioen en R. Zeller, ‘Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse’, *achtste jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*; P. Griffioen en R. Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam 2011); B. van der Boom, ‘Nederlandse joden hadden minder kans dan Duitse’, *de Volkskrant*, 31 augustus 2001.

¹⁸⁶ Redactie, ‘RIOD: van joods bezit in Nederland ging niet veel naar Zwitserland’, *de Volkskrant*, 3 mei 1997; F. Groeneveld, ‘Verzetsmuseum Israël kent Nederlandse afdeling: “Joden werden hier kil behandeld”’, *NRC Handelsblad*, 9 mei 1997; B. van der Boom, ‘Verloop jodenvervolging verschilde per gemeente’, *de Volkskrant*, 25 juli 1997; B. de Graaff, ‘Hulp aan joden’, *NRC Handelsblad*, 27 juni 1997; F.J. van der Dussen, ‘Wilhelmina (2)’, *NRC Handelsblad*, 1 augustus 1997; J.W. Griffioen en R. Zeller, ‘Wilhelmina’s vertrek was geen vlucht’, *NRC Handelsblad*, 19 augustus 1997; R. Verdonck, ‘Moralistische Nederlanders blijven het verkeerde verleden veroordelen. Onhistorisch gelijkhebbertij verbijsterd Joop de Jong’, *Trouw*, 18 april 1998; B. van der Boom, ‘Nederlandse joden hadden minder kans dan Duitse’, *de Volkskrant*, 31 augustus 2001.

¹⁸⁷ C. Brendel, ‘Alle normen door het riool’, *Algemeen Dagblad*, 18 mei 1998; H. Boas, ‘Brieven’, *Het Parool*, 20 juni 1998.

Waarschijnlijk niet meer dan in andere landen. Maar ook niet minder.’¹⁸⁸

De vergelijking met het buitenland werd niet alleen gebruikt om Nederland vrij te pleiten, maar ook om in plaats van Nederland juist geheel bezet Europa schuldig te verklaren. Deze argumentatie ontkende daarmee niet de schuldvraag die werd gesteld door het moralistische narratief, maar protesteerde wel tegen de overtuiging dat deze collaboratie typisch Nederlands was geweest; overal was gecollaboreerd bij het wegvoeren van de Joden. Zelfs in het ‘goede’ Denemarken was sprake geweest van collaboratie.¹⁸⁹

Naast vergelijkingen met het buitenland werden binnenlandse verschillen ingezet om te beargumenteren dat het hoge aantal omgekomen Nederlandse Joden niet per se gekoppeld kon worden aan een ‘Nederlandse mentaliteit’. Wederom stelden Griffioen en Zeller dat grote lokale verschillen lieten zien dat de omvang van het lokale verzet of de verdorvenheid van de burgemeester verschil maakten voor het lot van de plaatselijke Joden.¹⁹⁰ Naast Griffioen en Zeller werd in de media het sociologische onderzoek van Henk Flap, Kathy Geurts en Wout Ultee aangehaald die dezelfde conclusie trokken aan de hand van binnenlandse verschillen:

Dat betekent dat het hoge percentage gedeporteerden uit Nederland niet alleen te wijten kan zijn aan nationale eigenaardigheden. Als het aantal joodse slachtoffers vooral bepaald zou zijn door de aard van het bezettingsbestuur, de opstelling van rijksambtenaren of de onverschilligheid van de regering in ballingschap – factoren die voor het hele land gelijk waren – dan hadden de percentages per plaats elkaar niet veel mogen ontlopen.¹⁹¹

Verder werd benadrukt dat de individuele positie en overtuigingen van Joodse Nederlanders een rol speelden bij hun overlevingskans. Zoals het wel of niet willen en kunnen onderduiken; welke weer afhing van factoren als durf, rijkdom en het hebben van niet-Joodse contacten.¹⁹²

Bij de pogingen om de schuld van de Nederlandse samenleving met betrekking tot de bezetting te nuanceren door te wijzen op alternatieve verklaringen voor het hoge percentage

¹⁸⁸ B. J. Flim en J. Houwink ten Cate, ‘Deportatie’, *de Volkskrant*, 4 december 1999.

¹⁸⁹ R. Korpershoek, ‘Papegaaien’, *Het Parool*, 25 juni 1997; W. J. Rockler, ‘Zwitsers krijgen klappen voor algemeen falen’, *de Volkskrant*, 4 augustus 1997; C. Brendel, ‘Alle normen door het riool’, *Algemeen Dagblad*, 18 mei 1998; P. de Blaauw, ‘Denemarken was in de oorlog minder heldhaftig dan het buitenland dacht’, *Trouw*, 13 april 1999.

¹⁹⁰ B. van der Boom, ‘Nederlandse joden hadden minder kans dan Duitse’, *de Volkskrant*, 31 augustus 2001.

¹⁹¹ B. van der Boom, ‘Verloop jodenvervolgning verschilde per gemeente’, *de Volkskrant*, 25 juli 1997; H.D. Flap en W.A. Aarts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997).

¹⁹² B. van der Boom, ‘De werkelijkheid van het verzet. Individuele verhalen van illegaliteit in Overijssel’, *de Volkskrant*, 24 april 1998.

omgekomen Joods-Nederlandse slachtoffers was zodoende eveneens sprake van een grote aandacht voor historische context.

3.2 De naoorlogse periode

Het nuancerende narratief bekritiseerde de morele veroordeling van het naoorlogse beleid met eenzelfde nadruk op het belang van historische context en objectieve geschiedschrijving. Dit keer speelden naast individuele historici, journalisten en andere betrokkenen de officiële onderzoeksrapporten van commissie-Kordes, -Scholten, -Van Kemenade en SOTO een belangrijke rol. Zij poogden nuance aan te brengen rondom de twee grootste grieven die bestonden met betrekking tot de naoorlogse periode: de kille en bureaucratische ontvangst in Nederland en het onrechtvaardige en trage verloop van het naoorlogse rechtsherstel.

3.2.1 Nuance met betrekking tot de opvang van Joodse oorlogsslachtoffers

Menig criticus van het moralistische narratief nam ten aanzien van de discussie over de naoorlogse ontvangst in Nederland een afwachtende houding aan. Zij leverden niet meteen kritiek op de schuldigverklaring van de Nederlandse samenleving, maar poogden het debat voornamelijk te sussen door te wijzen op de nog te verschijnen SOTO-studies die volgens hen over deze kwestie uitsluitsel zouden bieden.¹⁹³

De SOTO-studies verschenen echter pas in 2001, na afsluiting van de daadwerkelijke onderhandelingen tussen de Nederlandse overheid en de Joodse gemeenschap. Hoewel de resultaten van SOTO ruimschoots de aandacht kregen in de media, was politieke invloed in zekere zin uitgesloten. Vanwege deze implicatie valt te pleiten voor het aanbrengen van een chronologische scheiding in het nuancerende narratief over de naoorlogse opvang van Joodse oorlogsslachtoffers, ondanks de mogelijke inhoudelijke overlap in argumentatie.

3.2.1.1 Argumenten van 1997 tot 2001

Sommige individuen gedroegen zich niet afwachtend en mengden zich vanaf het begin van de restitutiekwestie in de discussie over de naoorlogse ontvangst van Joodse oorlogsslachtoffers.

¹⁹³ Redactie, 'Onderzoek opvang joden', *Het Parool*, 7 februari 1998; Redactie, 'Onderzoek naar opvang na WO II', *NRC Handelsblad*, 7 februari 1998; Redactie, 'Kabinet wil oorlogsslachtoffers horen', *Trouw*, 7 februari 1998; T. Heijmans, 'RIOD buigt zich over opvang joden na WO II', *de Volkskrant*, 10 juni 1998; Redactie, 'Oorlogsslachtoffers slecht opgevangen', *de Volkskrant*, 8 december 1998.

Deze berichten waren echter zeldzaam. De argumenten waren gebaseerd op twee overtuigingen die voortbouwden op de hoofdargumentatie van het nuancerende narratief: de naoorlogse situatie was veel te complex voor een schuldvraag en de generalisatie waarmee het moralistische narratief de gehele Nederlandse samenleving schuldig achtte, was ongegrond.

Wie met aandacht naar de naoorlogse situatie keek, kon namelijk concluderen dat in 1945 naast bestuurlijke chaos, veel verwoesting en schaarste heerste in Nederland. Deze omstandigheden zaten de organisatie van een goede opvang in de weg.¹⁹⁴ Vanwege een beperkt aantal middelen moesten de autoriteiten prioriteiten stellen. Als gevolg definieerden zij problemen vooral materieel: de eerste zorg betrof de wederopbouw. Daarnaast bestond na de oorlog nog veel onwetendheid over de Holocaust, laat staan over de gevolgen van dit trauma op Joodse overlevenden. Zelfs de psychiatrische zorg had geen idee wat de geestelijke gevolgen van de Holocaust precies inhielden.¹⁹⁵ De gebrekkige opvang had aldus eerder met overmacht te maken dan met kwade opzet.

Sommige critici gingen verder en trokken het beeld van een kille, bureaucratische ontvangst alleszins in twijfel. Volgens critici verschaftte het moralistische narratief een te negatief, generaliserend beeld van de opvang van Joodse slachtoffers in naoorlogs Nederland. Hoewel de negatieve ervaringen van Joodse oorlogsslachtoffers over de aankomst in Nederland werden erkend, wezen critici daarnaast op het bestaan van positieve verhalen over de opvang in Nederland. De positieve verhalen waren voor een objectieve kijk op de naoorlogse periode net zo belangrijk als de negatieve verhalen.¹⁹⁶

3.2.1.2 Resultaten Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO)

In 2001 werden de conclusies van SOTO gepubliceerd. Het historische onderzoek werd in vier delen uitgegeven. *De Meelstreep* gaf de visie weer van de onderzoekers en de problematiek als geheel. *Mensenheugenis* werd tegelijkertijd met *De Meelstreep* uitgegeven. In dit boek stonden de ervaringen van Joodse slachtoffers centraal. Een jaar later werden *Binnenkamers* en *Polderschouw* gepubliceerd. *Binnenkamers* ging over de besluitvorming binnen overheids- en belangenorganisaties en in *Polderschouw* werd de regionale

¹⁹⁴ Redactie, 'Er is lange tijd gekeken naar de oorlog zelf', *Trouw*, 7 december 1998.

¹⁹⁵ B. van der Boom, 'Het grootste leed was geestelijk. Isaac Lipschits beschrijft opvang joden na shoah', *de Volkskrant*, 11 april 1997.

¹⁹⁶ H. Boas, 'Joods geld', *NRC Handelsblad*, 24 april 1997; Redactie, 'Een feestrit en heerlijke tarwepap bij terugkeer van oorlogsslachtoffers', *Trouw*, 23 december 1998.

verscheidenheid in de terugkeer en opvang van oorlogsslachtoffers besproken.¹⁹⁷ De onderzoeksresultaten werden tevens met het Nederlandse publiek gedeeld via een expositie in het Verzetsmuseum in Amsterdam.¹⁹⁸ In de media functioneerde deze expositie, maar voornamelijk *De Meelstreep* in 2001 als belangrijkste informatiebron.

De Meelstreep werd vrij positief ontvangen in de media. SOTO werd geprezen voor het diepgaande onderzoek dat zij had uitgevoerd naar de naoorlogse omstandigheden in Nederland.¹⁹⁹ De hoofdconclusie van SOTO trok de veroordeling van de Nederlandse samenleving met betrekking tot de naoorlogse opvang van Joodse oorlogsslachtoffers in twijfel. Volgens SOTO was bij de naoorlogse opvang van Joodse oorlogsslachtoffers namelijk geen sprake geweest van kwade opzet: ‘Kijk je naar de moeilijkheden van toen, de mogelijkheden, en de geldende opvattingen, dan kun je de stelling niet volhouden dat men na de oorlog mensen bewust in de kou heeft laten staan.’²⁰⁰

In enkele recensies en krantenberichten werden de argumenten die ten grondslag lagen aan deze conclusie in detail uiteengezet. Opvallend was dat de argumenten die de meeste aandacht kregen in de media bij bespreking van *de Meelstreep*, dezelfde argumenten waren die voor 2001 al werden ingezet om de verwijten met betrekking tot het naoorlogse beleid in Nederland te nuanceren: de aandacht voor de chaos en schaarste die in Nederland heersten na de oorlog, de nadruk op het bestaan van positieve verhalen over de naoorlogse opvang in Nederland – gepaard met uitleg waarom zulke grote verschillen bestonden in de ervaringen van Joodse oorlogsslachtoffers en waarom de negatieve verhalen prevaleerden in de collectieve herinnering – en de suggestie dat na de oorlog nog veel onwetendheid bestond met betrekking tot het bestaan en de behandeling van het psychische leed van Joodse slachtoffers.²⁰¹

¹⁹⁷ Bossenbroek, *De Meelstreep*; H. Piersma (red.), *Mensenheugenis*; C. Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002); C. Kristel (red.), *Binnenkamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002).

¹⁹⁸ Redactie, ‘De terugkeer in chaos en verwarring; 1945; Bezoeker expositie: “Ja, zo was het. Ik ben drie keer ontluisd”’, *Trouw*, 10 mei 2001.

¹⁹⁹ B. Blokker en J. van der Kris, “‘Kille ontvangst’ zeker geen beleid; Studie naar de opvang van slachtoffers van Tweede Wereldoorlog”, *NRC Handelsblad*, 1 november 2001; P. Arnoldussen, ‘Medeleven paste niet bij de periode na de oorlog’, *Het Parool*, 1 november 2001; P. Arnoldussen, ‘Warm onthaal, kille ontvangst’, *Het Parool*, 1 november 2001; M. Schmidt, ‘Leed na de oorlog’, *Het Parool*, 6 november 2001; J. Blokker, ‘De meelstrepen van de geschiedenis’, *de Volkskrant*, 9 november 2001.

²⁰⁰ B. Blokker en J. van der Kris, “‘Kille ontvangst’ zeker geen beleid; Studie naar de opvang van slachtoffers van Tweede Wereldoorlog”, *NRC Handelsblad*, 1 november 2001.

²⁰¹ SOTO onderscheidde drie verklarende factoren voor een verschil in ervaring over de aankomst in Nederland: het verwachtingspatroon van repatrianten, opgebouwd tijdens de oorlog, hun gevangenschap (mate van persoonlijke verliezen en ontmenselijking) en de route van hun terugreis; de mate van assertiviteit van de betreffende personen in contact met officiële instanties en ten slotte het sociale netwerk waar zij bij aankomst over beschikten: Bossenbroek, *De Meelstreep*, 49-55, 114, 583-584; P. Arnoldussen, ‘Warm onthaal, kille

De media-aandacht voor dit laatste punt was wellicht het grootste en biedt daarom een goed inzicht in de opbouw van het nuancerende narratief. SOTO ging op dit punt in tegen het verwijt dat de Nederlandse samenleving te weinig aandacht had gehad voor de geestelijke problematiek van Joodse oorlogsslachtoffers. SOTO verklaarde dat Nederland na de oorlog wél aandacht besteedde aan geestelijke nood onder oorlogsslachtoffers, maar dat deze nood door de overheid niet werd gedefinieerd als een individueel, maar als een gemeenschappelijk, sociaal probleem.²⁰²

De overheid gaf prioriteit aan het herstellen van de verstoorde sociale orde. Het individu was hierbij ondergeschikt aan de gemeenschap. In het licht van de schaarste en bestuurlijke, economische en sociale chaos werd bovendien gekozen om oorlogsslachtofferschap materieel te definiëren om zo prioriteiten te kunnen stellen. Vlak na de oorlog bestond het idee dat wanneer iemand materieel werd geholpen en daardoor kon terugkeren naar de dagelijkse gang van zaken, hij of zij eveneens geestelijk werd geholpen. Wanneer de rust binnen het gezin en maatschappij terugkeerde, zal dat ook bij het individu gebeuren.²⁰³

Onder de gewone bevolking werd ‘normalisering’ eveneens gezien als beste remedie tegen verdriet. Toegeven aan onverwerkte gevoelens werd maatschappelijk niet gewaardeerd en gezien als een teken van hulpeloosheid. Deze gedachtegang vormde de kern van de Nederlandse ‘zwijg- en schaamtecultuur’.²⁰⁴ Deze cultuur was niet alleen gereserveerd voor niet-Joodse Nederlanders. Het zwijgen, de onbegrip en de vervreemding vond volgens SOTO eveneens plaats tussen verschillende groepen Joden, bijvoorbeeld tussen kampoverlevenden en onderduikers; zelfs binnen veel gezinnen werd gezwegen over het trauma van de oorlog. Overlevenden konden vaak niet de juiste woorden vinden om hun traumatische kampervaringen te beschrijven.²⁰⁵

In de media werden deze argumenten uit *de Meelstreep* vaak ingekort en meer

ontvangst’, *Het Parool*, 1 november 2001; H. Butijn, ‘Kilte maar ook warmte na WO II; Terugkeer’, *Trouw*, 2 november 2001; T. Heijmans, ‘Onbegrip en kilte, maar het was geen opzet’, *de Volkskrant*, 2 november 2001.

²⁰² Bossenbroek, *De Meelstreep*, 207.

²⁰³ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 557; P. Arnoldussen, ‘Medeleven paste niet bij de periode na de oorlog’, *Het Parool*, 1 november 2001; P. Arnoldussen, ‘Warm onthaal, kille ontvangst’, *Het Parool*, 1 november 2001; B. Blokker en J. van der Kris, “Kille ontvangst” zeker geen beleid; Studie naar de opvang van slachtoffers van Tweede Wereldoorlog’, *NRC Handelsblad*, 1 november 2001; Redactie, ‘Terugkeer uit de oorlog niet zo kil’, *NRC Handelsblad*, 1 november 2001; B. Blokker, ‘Te veel papier verbittert; Scherpe en genuanceerde studie naar de opvang van oorlogsslachtoffers’, *NRC Handelsblad*, 2 november 2001.

²⁰⁴ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 559.

²⁰⁵ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 508; Durlacher, *Strepen aan de hemel. Oorlogsherinneringen* (Amsterdam 1985) 87; Presser, *Ondergang*, 500; P. Arnoldussen, ‘Warm onthaal, kille ontvangst’, *Het Parool*, 1 november 2001.

gerelateerd aan de restitutiekwestie, zoals door journalisten Bas Blokker en Jeroen van der Kris in het *NRC Handelsblad*:

In de geest van die tijd was weinig ruimte voor individueel leed. Het land moest weer worden opgebouwd. Hulpverleners konden ook weinig ondernemen tegen een posttraumatisch-stressyndroom om de simpele reden dat ze niet wisten wat dat was. [...] Nu is Nederland een ander land. Er is meer geld. Er is meer bekend over de psychologie van mensen die een ramp hebben meegemaakt. ‘Wat de politiek heeft gedaan’, zegt Bossenbroek, ‘is de verworvenheden van de huidige verzorgingsmaatschappij toepassen op het verleden.’²⁰⁶

Bovenstaande uiteenzetting illustreert zodoende de werkwijze van SOTO. Door de handelwijze van de naoorlogse samenleving te verklaren, nuanceerde SOTO automatisch de schuldvraag ten aanzien van de Nederlandse samenleving.²⁰⁷ SOTO werd in de media vooral gewaardeerd doordat zij deze objectieve wetenschap combineerde mét erkenning voor de negatieve ervaringen van Joodse slachtoffers:

[...] zonder de door slachtoffers ervaren kilte van de ontvangst te bagatelliseren, probeert Bossenbroek vanuit andere invalshoeken het cliché van de ongevoelige en aan regels vasthoudende overheid te benaderen en reliëf te geven. Dat is de voornaamste reden om zijn boek te prijzen.²⁰⁸

3.2.2. Nuance met betrekking tot de verwijten over het naoorlogse rechtsherstel

Historici, journalisten, vertegenwoordigers uit de financiële wereld en de onderzoekscommissies -Kordes, -Scholten en -Van Kemenade poogden gedurende het restitutie debat in de media nuance aan te brengen in het verwijt dat het naoorlogse rechtsherstel onrechtvaardig en onvolledig was verlopen en dat dit toegeschreven kon worden aan de voortzetting van een kille, formalistische, ‘Nederlandse’ mentaliteit.²⁰⁹

De eerste nuancerende berichten reageerden op het gerucht uit 1997 dat niet alleen bij Zwitserse banken, maar ook bij Nederlandse banken sprake was van slapende (Joodse) tegoeden. NIOD-onderzoekers David Barnouw en A.J. (Hans) van der Leeuw beweerden in

²⁰⁶ B. Blokker en J. van der Kris, “‘Kille ontvangst’ zeker geen beleid; Studie naar de opvang van slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog’, *NRC Handelsblad*, 1 november 2001.

²⁰⁷ Bossenbroek, *De Meelstreep*, 601.

²⁰⁸ B. Blokker, ‘Te veel papier verbittert; Scherpe en genuanceerde studie naar de opvang van oorlogsslachtoffers’, *NRC Handelsblad*, 2 november 2001.

²⁰⁹ A. Bleich, ‘Het drama achter het woord rechtsherstel; Lipschits hekelt naoorlogse bothed van Nederlandse overheid’, *de Volkskrant*, 30 maart 2001; Redactie, ‘Rechtsherstel joden heeft niet gefaald’, *NRC Handelsblad*, 25 november 1998.

verschillende kranten dat Joodse schadeclaims in Nederland na de oorlog grotendeels waren afgewikkeld en dat een vergelijking met Zwitserland op dit vlak geen stand hield. In Nederland waren geen miljarden aan Joods bezit achtergehouden. Dit beargumenteerden zij aan de hand van de grondigheid waarmee de Duitse bezetter tijdens de oorlog te werk was gegaan: bijna al het Joodse bezit was destijds bevroren en overgebracht naar de Liro-bank. Deze documenten waren na de oorlog nauwkeurig uitgezocht en verrekend met de Joodse slachtoffers.²¹⁰

Ditzelfde argument herhaalde zich in relatie tot de Liro-affaire die enkele maanden later losbarstte. Wederom trad Van der Leeuw naar voren in de media om te beargumenteren dat hij het zeer onwaarschijnlijk achtte dat het Liro-archief moedwillig was achtergelaten: ‘Dan was het wel in de papierversnipperaar gegaan. Nee, ik denk dat het domweg slordigheid is geweest.’²¹¹ Bovendien was volgens Van der Leeuw tot in de jaren zeventig zeer zorgvuldig gewerkt met het Lippmann-Rosenthal-archief en hadden onderzoekers, zoals hijzelf, zich destijds hard ingezet om de claims van Joden rond te krijgen.²¹²

Een ander argument dat werd aangedragen in de media om de waarschijnlijkheid van kwade opzet te ontcrachten met betrekking tot de Liro-affaire was de werking van de archiefwet. In de media verschenen enkele krantenberichten over de complexiteit van het archiefwezen, waarbij werd benadrukt dat als de archiefstukken van het Liro-archief destijds niet door het ministerie van Financiën waren vergeten, zij hoogstwaarschijnlijk waren vernietigd. De slordigheid van het ministerie had het Liro-archief dus juist gered van vernietiging en vergetelheid.²¹³

Het nuancerende narratief werd na de Liro-affaire voortgezet met (reacties op) de (tussen)rapporten van de onderzoekscommissies-Kordes (1998), -Scholten (1998, 1999) en -Van Kemenade (2000). In december 1998 verscheen het eindrapport van de commissie-Kordes. Hoewel het eindrapport het moralistisch narratief nuanceerde door te stellen dat de

²¹⁰ K. Berkhout, ‘Hoe de Nederlandse regering worstelde met het rechtsherstel voor joodse overlevenden; Agendapunt 5 Vraagstuk der Joodsche Polissen’, *NRC Handelsblad*, 2 augustus 1997; Redactie, ‘Drie tegoeden voor nabestaanden joden gevonden’, *de Volkskrant*, 26 februari 1997; Redactie, ‘Ook joods geld in Nederland; Twee banken hebben nabestaanden uitbetaald’, *Algemeen Dagblad*, 8 maart 1997; Redactie, ‘Onderzoek joodse tegoeden van start’, *Het Parool*, 11 maart 1997; A. Schulte, ‘Riod-onderzoeker niet onder de indruk van joodse claims’, *Het Parool*, 19 april 1997; Redactie, ‘Geen zekerheid over joods archief’, *Algemeen Dagblad*, 5 december 1997.

²¹¹ Redactie, ‘Geen zekerheid over joodse archief’, *Algemeen Dagblad*, 5 december 1997.

²¹² H. Staal, ‘Liro-archief was nuttig bij teruggave’, *NRC Handelsblad*, 9 december 1997; P. Arnoldussen, ‘Ja, het wordt ervaren als een soort grafschennis’, *Het Parool*, 13 december 1997.

²¹³ M. van Driel, ‘Vijfhonderd kilometer papier’, *de Volkskrant*, 10 december 1997; F. Dijkstra, ‘Computer is voor archief een zegen en een ramp’, *Trouw*, 13 december 1997; M. Reijns, ‘Vergeetachtige overheid. Door Liro-affaire is archiefbeheer plotseling een beladen begrip. Een nieuw gevaar dreigt: het zoekraken van digitale documenten’, *Elsevier*, 24 januari 1998.

beheerders-vereffenaars met grote inspanning en zorgvuldigheid te werk waren gegaan om zoveel mogelijk goederen bij de rechthebbenden terug te brengen, werd dit nauwelijks opgevangen door de media. In de kranten en opiniebladen was voornamelijk oog voor de conclusie dat Nederland inderdaad formeel-zakelijk had gehandeld wat tot een lange behandelingstijd had geleid.²¹⁴

De nuancerende berichtgeving nam toe bij publicatie van het tussenrapport van de commissie-Scholten, dat tevens in december 1998 verscheen. Deze berichtgeving herhaalde de conclusie van NIOD-onderzoekers Barnouw en Van der Leeuw dat het onmogelijk was dat bij Nederlandse banken miljoenen aan slapende tegoeden van Joodse oorlogsslachtoffers waren achtergebleven. Vrijwel alle banktegoeden van Joodse vervolgdgen waren volgens Scholten naar de Liro-bank overgemaakt en na de oorlog onderdeel geworden van het rechtsherstel.²¹⁵ Slechts op geringe schaal zouden dergelijke banktegoeden zijn achtergebleven en deze vervielen na dertig jaar ‘geheel overeenkomstig met de wettelijke bepalingen’ aan de banken. In het onderzoek werd benadrukt dat het hierbij ging om zeer weinige aantallen en in de regel ook om kleine bedragen. De Nederlandse banken hadden zich dus niet stelselmatig verrijkt ten koste van Joodse oorlogsslachtoffers.²¹⁶

In de media werden enkele krantenberichten gewijd aan het uiteenzetten van deze conclusies, waarbij gebruik gemaakt werd van titels als: ‘Joodse tegoeden goed afgehandeld’, ‘Banken stalen niet van joden’, ‘Banken hebben zich niet verrijkt’. Tevens verdedigden critici van het moralistische narratief de conclusie van commissie-Scholten tegenover de kritiek die volgde op dit tussenrapport.²¹⁷

Het eindrapport van de commissie-Scholten week in 1999 uiteindelijk weinig af van

²¹⁴ Eindrapport Commissie Onderzoek Liro-Archieven, 7, 8, 10; Redactie, ‘Joodse nazaten krijgen vijftig miljoen’, *Het Parool*, 9 december 1998; Redactie, ‘Kordes: staat moet joden 50 mln betalen’, *NRC Handelsblad*, 9 december 1998; Redactie, ‘Joodse gemeenschap met 50 mln afkopen te simpel’, *Het Parool*, 10 december 1998; Redactie, ‘Smartengeld voor joodse burgers’, *Trouw*, 10 december 1998; Redactie, ‘Genoegdoening voor joden f 48 mln’, *De Telegraaf*, 10 december 1998; T. Heijmans, ‘De joden zijn vreselijk kil benaderd’, *de Volkskrant*, 10 december 1998; Redactie, ‘Pleidooi: uitkering voor joden; Oorlogsslachtoffers met weinig begrip behandeld door overheid’, *Algemeen Dagblad*, 10 december 1998; K. Berkhout, ‘Overheid onthield joden vele miljoen’, *NRC Handelsblad*, 10 december 1998; Redactie, ‘Inzicht na vele jaren’, *Algemeen Dagblad*, 11 december 1998.

²¹⁵ Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden Tweede Wereldoorlog in Nederland, 13.

²¹⁶ Ibidem.

²¹⁷ Ruppert, *Eindelijk ‘restitutie’*, 128-129; Redactie, ‘Banken verrijken zich niet’, *Het Parool*, 16 december 1998; Redactie, ‘Joodse tegoeden goed afgehandeld’, *Trouw*, 17 december 1998; Redactie, ‘Banken hebben zich niet verrijkt; Commissie-Scholten’, *NRC Handelsblad*, 17 december 1998; Redactie, ‘Banken stalen niet van joden; Commissie: Teruggave na de oorlog was redelijk volledig’, *Algemeen Dagblad*, 17 december 1998; K. Berkhout, ‘Onderzoek naar Joodse tegoeden niet erg gedegen’, *NRC Handelsblad*, 17 december 1998; H. Rottenberg, ‘Onderzoek naar tegoeden beperkt’, *NRC Handelsblad*, 17 december 1998; T. Heijmans, ‘Bankarchieven onbeperkt open voor onderzoek’, *de Volkskrant*, 11 mei 1999; J.L. van der Pauw, ‘Kritiek op commissie-Scholten schiet zijn doel voorbij’, *de Volkskrant*, 19 mei 1999.

het eerdere tussenrapport. Scholten hield vast aan de conclusie dat het rechtsherstel door Nederlandse banken niet onfatsoenlijk was verlopen. Het stelde eveneens vast dat vrijwel alle Joodse hypotheek door dezelfde systematiek van de roof onderdeel waren geworden van het rechtsherstel.²¹⁸ Het punt waar het eindrapport echter wel aansloot bij het moralistische narratief was in hun oordeel van de effectenbeurs en de hierbij betrokken partijen. De beurs had zich volgens Scholten weinig eervol gedragen en had slecht meegewerkt aan het rechtsherstel.²¹⁹ De commissie beargumenteerde in het eindrapport zelfs dat de totstandkoming en de uitvoering van de naoorlogse regelingen met betrekking tot de effecten op bepaalde punten niet in overeenstemming waren met de ‘grondgedachten van de Nederlandse rechtsorde’.²²⁰

De commissie stelde de Nederlandse staat eveneens verantwoordelijk aangezien deze had ingestemd met de ontwikkelingen rondom de effectenbeurs. Het rapport nam de beursstaking in 1953 als voorbeeld.²²¹ De VvdE was slechts bereid de beursstaking te beëindigen indien de aansprakelijkheid van de eigen leden voor de tijdens de oorlogsjaren verrichte effectentransities zou worden opgeheven. De minister van Financiën heeft toen besloten om de effectenbeurs tegemoet te komen zodat het beursverkeer niet verder gehinderd werd, maar liet daardoor het functioneren van de Amsterdamse beurs prevaleren boven het rechtsherstel.²²² Omdat het effectenrechtsherstel het enige voorbeeld was van concrete spanningen tussen de feitelijke uitvoering van de regelgeving met betrekking tot het rechtsherstel en de Nederlandse rechtsorde, richtten de uiteindelijke aanbevelingen van Scholten zich vooral op de beurs en de Nederlandse overheid.²²³

De commissie-Van Kemenade bracht in januari 2000 uiteindelijk de conclusies van de commissie-Kordes en -Scholten samen in een laatste eindrapport. De hoofdconclusie omvatte de overtuiging ‘dat het rechtsherstel door de toenmalige regering zorgvuldig was voorbereid en ingericht, maar dat de uitvoering daarvan, zeker aanvankelijk, organisatorisch gebrekkig was en mede daardoor ook veel te lang heeft geduurd.’²²⁴ De grootste kritiek bestond tegenover het effectenrechtsherstel, zoals eerder geconcludeerd door de commissie-Scholten. Daarnaast concludeerde Van Kemenade dat de samenleving en overheid destijds onvoldoende

²¹⁸ Eindrapport van de begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden Tweede Wereldoorlog in Nederland, 13.

²¹⁹ Ibidem, 12.

²²⁰ Ibidem, 12, 15.

²²¹ Ibidem, 15.

²²² Ibidem, 12.

²²³ Ibidem, 12-13, 15.

²²⁴ Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden Tweede Wereldoorlog, 101.

doordrongen waren geweest van de verschrikkingen die de Joden waren aangedaan.²²⁵

De nuancerende krantenartikelen en opiniestukken bekritiseerden het moralistische narratief door de nuance uit het rapport van de commissie-Van Kemenade voorop te stellen.²²⁶ In deze stukken kwam commissaris van de Koningin in Noord-Holland, Jos Van Kemenade, als voorzitter van de onderzoekscommissie regelmatig aan het woord. Bijvoorbeeld in een interview met *de Volkskrant*:

De Nederlandse overheid heeft niet geprofiteerd. Het rechtsherstel was rechtmatig en nauwgezet, behalve wat betreft de effectenkwestie, maar daarbij zijn mensen nauwelijks benadeeld. Er zijn onbillijke gevolgen geweest van het rechtsherstel, dat hebben we geconstateerd, en daarvoor mag je achteraf wel een tegemoetkoming geven. Maar de regelingen waren op zichzelf legaal en niet kwaad bedoeld.²²⁷

Aangezien de onderzoekscommissies met hun eindrapporten advies gaven over de restitutiekwestie, was dit in vergelijking met de nuancerende berichtgeving over de bezetting een groot thema in de berichtgeving over het naoorlogse rechtsherstel. De meeste discussies na publicatie van het eindrapport-Van Kemenade gingen als gevolg over de restitutieonderhandelingen, welke kwestie in het volgende deelhoofdstuk wordt behandeld.

Naast deze onderzoeksrapporten speelde Gerard Aalders nog een grote rol in het nuancerende narratief omtrent het naoorlogse rechtsherstel. Zijn positie als historicus was echter dubbelzinnig. Inhoudelijk, onder andere in zijn boeken en in enkele opiniestukken, zat hij niet ver af van een nuancerende interpretatie van het verleden. Hij was ‘gematigd positief’ over het rechtsherstel. Volgens hem was een groot deel van de geroofde Joodse bezittingen gerestitueerd na de oorlog, maar had de organisatie veel te lang geduurd en was deze bovendien kil verlopen.²²⁸ Zo werd uiteindelijk zijn boek *Berooid* in 2001 in de media

²²⁵ Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden Tweede Wereldoorlog, 101.

²²⁶ J. Palm, ‘Alleen maar spijt betuigen over ‘kleine Shoah’ kan niet meer’; Negeren advies Van Kemenade is onverkooptbaar’, *de Volkskrant*, 27 januari 2000; Redactie, ‘Rijk schoot tekort, betaling aan joden; Rapport Roof en Rechtsherstel’, *NRC Handelsblad*, 27 januari 2000; P. de Koning, ‘Spijtbetuiging zou passend zijn’, *NRC Handelsblad*, 27 januari 2000; A. Schulte, ‘Van Kemenade: geen harde cijfers’, *Het Parool*, 27 januari 2000; Redactie, ‘Een erkenning met betekenis’, *Algemeen Dagblad*, 27 januari 2000; H. Rottenberg, ‘De Nederlandse overheid heeft niet geprofiteerd’, *de Volkskrant*, 28 januari 2000; Redactie, ‘Aalders openlijk gekapitteld’, *NRC Handelsblad*, 28 januari 2000; H. Rottenberg en H. Wansink, ‘Onbeantwoorde vragen; Minister Lieftinck maakte na de oorlog een fundamentele fout’, *de Volkskrant*, 29 januari 2000; F. Hoek en P.W. Klein, ‘Misleidende visie op rechtsherstel’, *NRC Handelsblad*, 1 februari 2000; A. Schulte en B. Soetenhorst, ‘Naftaniel-Belifante; over rechtsherstel en joods slachtofferschap’, *Het Parool*, 10 mei 2000.

²²⁷ H. Rottenberg, ‘De Nederlandse overheid heeft niet geprofiteerd’, *de Volkskrant*, 28 januari 2000.

²²⁸ Redactie, ‘Rechtsherstel duurde land, maar kwam er wel’, *Het Parool*, 21 maart 2001; F. Renout, ‘Naoorlogse rechtsherstel duurde “verdomd lang”’, *Algemeen Dagblad*, 26 maart 2001; Redactie, ‘Rechtsherstel joden faalde niet’, *Trouw*, 26 maart 2001; K. Berkhout, ‘Overheid soepel als een loden deur; G. Aalders over joodse tegoeden’, *NRC Handelsblad*, 26 maart 2001; Redactie, ‘Lot joden jarenlang ondergeschikt; Aalders ziet rechters

geïnterpreteerd als een nuancerende en rationele studie, vooral in vergelijking met het boek *De kleine sjoa: Joden in naoorlogs Nederland* van Isaac Lipschits.²²⁹

Toch stond Aalders tijdens het mediadebat over het naoorlogse rechtsherstel meermaals tegenover de onderzoekscommissies. Hij profileerde zich in vergelijking met de onderzoekscommissies vaak een stuk kritischer tegenover de houding van de Nederlandse overheid en financiële wereld. Na publicatie van het eindrapport-Van Kemenade bekritiseerde hij bijvoorbeeld de conclusie dat de precieze roof van Joods tegoed – en dus de restitutesom – niet rekenkundig viel vast te stellen.²³⁰ Gerard Aalders en het CJO maakten deze rekensom wel en kwamen op een hoger bedrag uit dan door Van Kemenade was voorgesteld.

Concluderend kan worden gesteld dat de nuancerende berichtgeving met betrekking tot het naoorlogse rechtsherstel af en toe ambigue was. Niet alle verwijten ten aanzien van het naoorlogse rechtsherstel werden ontkend; het proces duurde inderdaad lang en was regelmatig inflexibel en bureaucratisch. Het argument dat het rechtsherstel vrij volledig was verlopen – met uitzondering van het effectenrechtsherstel – ging daarentegen duidelijk tegen het moralistische narratief in.

3.3 Kritiek op de restitutiekwestie

Kritiek op de restitutiekwestie uitte zich zowel in twijfels over de rechtmatigheid van de restitutieaanvraag als in bezwaren aangaande het verloop van het restitutieproces. De uiteenzetting van het nuancerende narratief met betrekking tot de bezetting en naoorlogse periode laat zien dat de schuld van de Nederlandse samenleving – de achterliggende reden

als lichtpuntje’, *de Volkskrant*, 26 maart 2001; F. Kuitenbrouwer, ‘Het ging, maar zeker niet van harte; Het rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog’, *NRC Handelsblad*, 30 maart 2001; C. Friedman, ‘Sterilisatie: 50 pt. Vergassing: 100 pt. 1 punt: 30 gulden 50; Rechtsherstel heeft ‘niet gefaald’, geslaagd is anders’, *Trouw*, 7 april 2001.

²²⁹ F. Kuitenbrouwer, ‘Het ging, maar zeker niet van harte; Het rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog’, *NRC Handelsblad*, 30 maart 2001; C. Friedman, ‘Sterilisatie: 50 pt. Vergassing: 100 pt. 1 punt: 30 gulden 50; Rechtsherstel heeft ‘niet gefaald’, geslaagd is anders’, *Trouw*, 7 april 2001; R. Grüter, ‘Beroid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945 door Gerard Aalders’, *Historisch Nieuwsblad* 4 (2000) 464.

²³⁰ Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden Tweede Wereldoorlog, 108; L. ten Borg en P. de Waard, ‘De nazi-roof van joods bezit; Gerard Aalders is onnauwkeurig en onvolledig’, *de Volkskrant*, 14 mei 1999; A. Schulte, ‘Van Kemenade: geen harde cijfers’, *Het Parool*, 27 januari 2000; F. Hoek en P.W. Klein, ‘Misleidende visie op rechtsherstel’, *NRC Handelsblad*, 1 februari 2000; G. Aalders, ‘Overheid verdiende aan ellende Holocaust’, *NRC Handelsblad*, 25 januari 2000; Redactie, ‘Staat inde te veel geld na Holocaust; NIOD-onderzoek successierechten’, *NRC Handelsblad*, 25 januari 2000; P. de Koning, ‘Joodse erfenissen onvoldoende vergoed; Duidelijkheid over roof en restitutie blijft uit’, *NRC Handelsblad*, 26 januari 2000; G. Aalders, ‘Kabinet schond principes rechtsherstel’, *NRC Handelsblad*, 2 februari 2000; P. Arnoldussen, ‘Kleurrijke Aalders (NIOD) houdt zich nu eventjes stil. Weer herrie rond Aalders’, *Het Parool*, 2 februari 2000.

voor de restitutieaanvraag – werd afgezwakt, of zelfs geheel werd afgewezen.²³¹ Hierdoor werden vanzelf vraagtekens gezet bij de rechtmatigheid van de restitutieaanvraag. Gedegen historisch onderzoek werd als belangrijke voorwaarde gezien voor een goed en rechtvaardig verloop van de restitutieonderhandelingen. Zo werd veel waarde gehecht aan de adviezen van onderzoekscommissies-Kordes, -Scholten, -Van Kemenade en SOTO.

Critici van het moralistische narratief vonden het daarom betreurenswaardig dat in hun ogen een groot gedeelte van de media en politiek tijdens de restitutiekwestie gevoeliger leek voor het moralistische verhaal dan voor de wetenschappelijke visie op het (na)oorlogs(e)verleden. Deze kritiek uitte zich enerzijds in een reeks filosofische nieuws- en opiniestukken die de valkuilen van moralisme met betrekking tot het verleden centraal stelden en anderzijds in een serie artikelen die deze kritiek op moralisme botvierden op gebeurtenissen en beslissingen in relatie tot de restitutieonderhandelingen waaruit een dominantie van het moralistische narratief sprak.

De restitutiekwestie werd overigens niet alleen bekritiseerd vanwege zijn moralistische inslag. Binnen de Joodse gemeenschap bestond van 1997 tot 2001 een discussie over zowel de wenselijkheid als over het verloop van het restitutieproces. In deze kritiek werd niet per se de schuld van de Nederlandse samenleving afgewezen, maar werden zorgen uitgesproken over mogelijke negatieve effecten van het restitutieproces op de Joodse gemeenschap. Werden de belangen van (nakomelingen en nabestaanden van) oorlogsslachtoffers bijvoorbeeld wel goed vertegenwoordigd door het CJO en het WJC?

3.3.1 Filosofische kijk op de kloof tussen wetenschap en maatschappij

Een gedeelte van de artikelen benaderde de restitutiekwestie uit filosofische hoek en trachtte te verklaren waarom berichten over de (afwikkeling van de) Tweede Wereldoorlog telkens opnieuw voor ophef zorgden. Journalist H.J.A. (Henk) Hofland veronderstelde in 1998 in het *NRC Handelsblad* dat enig nieuws over de oorlog tot op heden voor veel commotie zorgde omdat het geen afgesloten geschiedenis was. Het bleef volgens hem ‘een historische ervaring met toetsingskracht’ dat hierdoor nog steeds actuele betekenis behield. Volgens hem was dit niet per se raadzaam. Door de oorlog tot morele maatstaf te benoemen, werd volgens hem ‘de oorlog op eigenaardige manier exploitabel.’²³² Hofland werd in zijn kritiek onder andere

²³¹ Zie bovenstaande uiteenzetting van het nuancerende narratief met betrekking tot de bezetting en de naoorlogse periode.

²³² H.J.A. Hofland, ‘De zeden en de tijden’, *NRC Handelsblad*, 8 april 1998.

bijgevallen door journalist Carel Brendel.²³³

Binnen deze meer reflecterende artikelen werd veel gesproken over de kloof tussen wetenschap en maatschappij. Met betrekking tot de restitutiekwesitie leken de maatschappelijke belangen niet overeen te komen met de wetenschappelijke doeleinden. De SOTO-studies werden hierbij regelmatig als voorbeeld genomen. Veel oorlogsslachtoffers hoopten dat SOTO erkenning zou brengen van hun naoorlogse leed, maar de onderzoekers bleven veelal weg van morele oordelen. Prof. Dr. P.W. (Peter) Klein stelde in *De Volkskrant* als volgt: ‘Historici zijn er niet om erkenning te geven, ze zijn er om geschiedenis te schrijven. Basta.’²³⁴ Critici van het moralistische narratief zagen historici als dragers van de historische waarheid en juichten enig tegengas tegen de morele veroordeling van de Nederlandse samenleving toe.²³⁵

3.3.2 Kritiek op het morele verloop van het restitutieproces

De conclusie dat een moralistische visie op het verleden onwenselijk was, leidde tot het idee dat moralisme – zowel de gehele morele beladenheid omtrent de restitutiekwesitie als moralisme als retorisch middel – een onrechtvaardig pressiemiddel vormde tijdens de restitutieonderhandelingen. In dit stuk zullen drie voorbeelden worden gegeven van deze kritiek op het restitutieproces: een voorbeeld waarin de keuzes van de Nederlandse overheid werden bekritiseerd, een voorbeeld waarin het gedrag van ‘de media’ ten aanzien van de restitutiekwesitie werd veroordeeld en als laatste een voorbeeld van de kritiek op het handelen van het CJO en het WJC.

De Nederlandse overheid, in het specifiek premier Kok, werd in de media bekritiseerd na het maken van excuses in 2000 voor de kille naoorlogse opvang in Nederland. Zijn excuses waren voorbarig: de SOTO-studies waren nog niet verschenen. Met dit besluit leek de Nederlandse politiek meer aandacht te geven aan maatschappelijke druk dan aan gedegen onderzoek.²³⁶ Prof. Dr. J. Th. M. (Jan) Bank zag de excuses van Kok als bewijs voor het

²³³ C. Brendel, ‘Altijd maar weer die Oorlog; Hoe de Bezetting uitgroeide tot morele meetlat van de Nederlandse samenleving’, *Algemeen Dagblad*, 14 april 1998.

²³⁴ Redactie, ‘Emoties beheersen congres Terugkeer en Opvang na WO II’, *de Volkskrant*, 24 februari 1999.

²³⁵ H. Strabbing, ‘Normale historische maatstaven kunnen jodenvervolgning niet aan’, *de Volkskrant*, 22 december 1997; Redactie, ‘Emoties beheersen congres Terugkeer en Opvang na WO II’, *de Volkskrant*, 24 februari 1999; G. Mulder, ‘Vaderlanders verenigd in nood; De onmogelijke spagaat van de Nederlandse Unie’, *NRC Handelsblad*, 19 november 1999; P.W. Klein, ‘Goed en kwaad uit de oorlog blijft onverklaarbaar; Was Anton Mussert slecht? Niemand die dat nu nog beweert’, *Algemeen Dagblad*, 5 mei 2001.

²³⁶ J.A.A. van Doorn, ‘Koks vreemde schuivers’, *HP/De Tijd*, 2 februari 2000; W. de Bruin, ‘Excuus!’, *de Volkskrant*, 4 maart 2000; J. Bank, ‘Schrijven over de oorlog is altijd moreel geladen’, *NRC Handelsblad*, 2 mei 2001; J.A.A. van Doorn, ‘Historici bieden uitwegen aan historici in problemen’, *Trouw*, 28 september 2001.

bestaan van een kloof tussen wetenschappelijke studies en het maatschappelijke debat met betrekking tot de naoorlogse opvang van Joodse oorlogsslachtoffers:

Er ontstond tenslotte zelfs een opmerkelijke discrepantie tussen het maatschappelijke debat over de oorlog en de historische studie ervan. Want het is typerend, dat in de officiële politiek de conclusie al is getrokken dat de oorlogsgetroffenen in het Nederland van 1945 konden rekenen op een kille ontvangst, terwijl het even officiële wetenschappelijke onderzoek daarnaar pas eind dit jaar moet worden afgesloten. Het betekent, dat maatschappelijk gesproken de kille ontvangst al vaststaat, voordat het wetenschappelijk is bewezen. Het kan zijn dat het komende onderzoek uiteindelijk nuances aanbrengt of verklaringen produceert die inzicht geven in bepalende omstandigheden van 1945 en de kracht van een zedelijke veroordeling verkleinen. Maar deze zedelijke veroordeling is reeds een feit en haar effecten zijn dat ook.²³⁷

In sommige artikelen ging het waarnemen van deze ontwikkeling gepaard met bezorgdheid: in hoeverre ging de ‘claimcultuur’ over het verleden de huidige politiek beheersen? De huidige ‘sorrycultuur’ leek te suggereren dat overerfbare collectieve schuld bestond.²³⁸ Daarnaast vonden sommigen de excuses van Kok schandalig tegenover de Nederlandse gezinnen die Joden tijdens de oorlog hadden geholpen.²³⁹

Het idee dat wetenschappelijke resultaten leidend moesten zijn bij de restitutieonderhandelingen was naast de kritiek op de excuses van Kok bijvoorbeeld zichtbaar met betrekking tot de discussie over de hoogte van de uiteindelijke restitutiesom. Hier werd het advies van de commissie-Van Kemenade verdedigd tegenover de kritiek van onder andere het CJO en Gerard Aalders.²⁴⁰

De media werden in relatie tot het morele verloop van de restitutiekwesitie bekritiseerd vanwege een gebrek aan scherpte in hun berichtgeving over de restitutieonderhandelingen.

²³⁷ J. Bank, ‘Schrijven over de oorlog is altijd moreel geladen’, *NRC Handelsblad*, 2 mei 2001.

²³⁸ Redactie, ‘Excuses’, *De Telegraaf*, 29 januari 2000; I.R.C.C. Losecaat Vermeer, ‘Excuses (2)’, *NRC Handelsblad*, 3 februari 2000; D. Verkijk, ‘Compenseer iedereen die kil is behandeld’, *Trouw*, 4 februari 2000; P. de Hen, ‘Geen afkoop. Commissie-Van Kemenade. Uitkering van 250 miljoen creëert ten onrechte erfelijke slachtoffers en daders’, *Elsevier*, 5 februari 2000; W. de Bruin, ‘Excuus!’, *de Volkskrant*, 4 maart 2000; C. Brendel, ‘De cultuur van het loze gebaar; Historicus Von der Dunk: “Excuses horen thuis in de hemel”’, *Algemeen Dagblad*, 6 maart 2000; S. Scagliola, ‘Mensen kunnen berouw tonen, staten niet’, *NRC Handelsblad*, 7 maart 2000; L. Kampen, ‘Fouten van de staat verjaren niet’, *de Volkskrant*, 11 maart 2000; L. van Es, ‘Boetdoening’, *Het Parool*, 13 maart 2000; K. Schuyt, ‘De lakmoesproef van spijt en berouw’, *de Volkskrant*, 15 maart 2000; A. Ramdas, ‘Een eisch der menselijkheid’, *NRC Handelsblad*, 1 mei 2000; L. van Zutphen, ‘Nederland is een afkoopdemocratie’, *Trouw*, 5 oktober 2000.

²³⁹ C. Brendel, ‘De cultuur van het loze gebaar; Historicus Von der Dunk: “Excuses horen thuis in de hemel”’, *Algemeen Dagblad*, 6 maart 2000.

²⁴⁰ Redactie, ‘Concessie banken werkt scepsis in joodse kring’, *de Volkskrant*, 10 mei 1999; J. Palm, ‘Alleen maar spijt betuigen over ‘kleine shoah’ kan niet meer; Negeren advies Van Kemenade is onverkoopbaar’, *de Volkskrant*, 27 januari 2000; Redactie, ‘Aalders openlijk gekapitteld’, *NRC Handelsblad*, 28 januari 2000.

Socioloog J.A.A. (Jacques) van Doorn schreef in opinieblad *HP/De Tijd* dat de media zelden kritisch waren met betrekking tot de ondoorzichtigheid van de restitutiekwestie. Hier kwam wederom het idee van moralisme als politiek pressiemiddel naar voren:

Wat mij van alles nog het meest heeft verbaasd, is de zwijgzaamheid van de media over de ondoorzichtigheid van het totale proces van rechtsherstel, zoals dat zich in de afgelopen jaren heeft voltrokken [...] Het blijft voor Nederlanders toch wel van belang wat meer te weten te komen over de manier waarop onze financiële instellingen door buitenlandse pressiegroepen gemanipuleerd worden. In ieder geval zou er meer klaarheid moeten komen over het besluit van de regering om in plaats van de geadviseerde 250 miljoen 400 miljoen uit te trekken. Verantwoording over deze ondoorzichtige besteding van gemeenschapsgelden is door niemand afgelegd, en wat merkwaardiger is, ook door niemand gevraagd.²⁴¹

Niet alleen waren de media weinig analytisch, zij waren volgens critici bovenal onnodig sensationeel met betrekking tot de restitutiekwestie. Met name de berichtgeving over de Liro-affaire werd beticht van onverantwoordelijke en hypocriete opruiing. Zo schreef historicus en journalist Jos Palm in *De Groene Amsterdammer*: ‘Door toedoen van pers, publieke opinie en de lobby’s van slachtoffergroepen kan het al gauw ontaarden in een eenzijdige zoektocht naar alles wat niet deugde.’ Oftewel ‘iedereen die niet goed was, was fout.’²⁴² Sommige critici zagen deze commotie vooral als een neiging om ‘het eigen straatje schoon te vegen’ en met terugwerkende kracht goed te zijn. Het gevoel van morele superioriteit tegenover de vorige generatie werd hypocriet gevonden.²⁴³

Het idee dat een overschot aan moralisme, ofwel pathos, een negatieve invloed had op de restitutieonderhandelingen was tevens aanwezig in de kritiek op de onderhandelingstechnieken van het CJO en het WJC. Zij werden beticht van het maken van onrealistische claims en zelfs van het inzetten van morele chantage toen zij de Nederlandse verzekerings- en bankenwereld bedreigden met verschillende sancties en boycotten bij het

²⁴¹ J.A.A. van Doorn, ‘Een geur van chantage’, *HP/De Tijd*, 7 juli 2000; J.A.A. van Doorn, ‘Verdachtmakingen?’, *Trouw*, 13 juli 2000.

²⁴² J. Palm, ‘Fout, tot ver na de oorlog’, *De Groene Amsterdammer*, 9 juni 1999. Andere voorbeelden: P. Arnoldussen, ‘Publiciteit rond “Roof” liep weer gesmeerd’, *Het Parool*, 10 mei 1999; G. Mulder, ‘Journalistiek grijpt de kans goed te zijn na de oorlog’, *de Volkskrant*, 13 december 1997; H. Rottenberg, ‘Publiciste Henriette Boas ziet weinig heil in campagne voor openheid; “Teruggave joods eigendom is slecht idee”’, *de Volkskrant*, 17 december 1997.

²⁴³ H. Marijnissen, ‘Verloren hoop’, *Trouw*, 1 maart 1997; A. Kok, ‘Schatgraven aan de Herengracht’, *HP/De Tijd*, 2 mei 1997; R. Meijer, ‘Na de oorlog. Het verleden biedt geen historische waarheid. Morele discussie over geschiedenis is een nationaal tijdverdrijf’, *Elsevier*, 3 januari 1998; H. Rottenberg, ‘Publiciste Henriette Boas ziet weinig heil in campagne voor openheid; “Teruggave joods eigendom is slecht idee”’, *de Volkskrant*, 15 maart 2000; K. Schuyt, ‘De lakmoesproef van spijt en berouw’, *de Volkskrant*, 15 maart 2000.

vastlopen van de onderhandelingsgesprekken.²⁴⁴ Volgens journalist en columnist Nic van Rossum kon het CJO vanwege het aanwezige moralisme in het restitutedebat, ‘onbetaalbaar leed schaamteloos exploiteren’.²⁴⁵

Het idee dat Joods leed werd uitgebuit was ook aanwezig bij de Joodse historicus Norman Finkelstein. In dezelfde periode waarin de onderhandelingsgesprekken werden afgerond, kreeg hij in de media veel aandacht vanwege zijn uitspraken over de ‘Holocaust-industrie’ en hoe de restitutiekwestie een ‘regelrechte afpersersbende’ was geworden.²⁴⁶ Volgens hem werd de Holocaust als politiek wapen en chantage-instrument gebruikt door rijke Amerikaanse organisaties. Hierdoor werd de herinnering aan de Holocaust beschadigd. Hoewel hij voornamelijk de Amerikaanse politiek bekritiseerde, werden zijn uitspraken in de media eveneens toegepast op de Nederlandse situatie, mede vanwege de invloed die het WJC uitoefende op het Nederlandse restitutieproces. Door de mening van Finkelstein te etaleren en te verdedigen tegenover de kritiek die hem anti-Joods noemde, werd het idee verspreid dat het terecht was om enkele vraagtekens te stellen bij de rechtmatigheid van de restitutiekwestie.²⁴⁷

De onderhandelingsstechnieken van het CJO wekten daarnaast irritatie op bij een groep Nederlanders die in ingezonden brieven beargumenteerden dat veel niet-Joodse oorlogsslachtoffers eveneens weinig hulp hadden gekregen na de oorlog. Hun verliezen waren ook niet volledig gecompenseerd. Dit werd met name bitter gevonden door gezinnen die kosten hadden gemaakt bij de opvang van Joodse onderduikers. Volgens hen was het daarom

²⁴⁴ P. Luttikhuis, ‘Joods Wereldcongres dreigt krediet te verspelen’, *NRC Handelsblad*, 5 december 1997; J. Eijssvoogel, ‘Het morele kapitaal van het Joods Wereldcongres’, *NRC Handelsblad*, 8 februari 1997; Redactie, ‘Joods Congres wil boycot van Aegon in de VS’, *Het Parool*, 5 november 1999; Redactie, ‘Aegon in VS met boycot bedreigd’, *NRC Handelsblad*, 5 november 1999; Redactie, ‘Boycot dreigt tegen Aegon in VS; Omstreden persie Joods Wereldcongres rond verzekeringsclaims Holocaust’, *Trouw*, 6 november 1999; Redactie, ‘Joden verdeeld over boycotactie tegen Aegon VS’, *Het Parool*, 21 januari 2000; W. Slootweg, ‘Slachtofferschap’, *Elsevier*, 19 februari 2000; M. van Driel, ‘Joods Overleg wekt ook weerstand op’, *de Volkskrant*, 8 april 2000; A. Goudsmit, ‘Imago’, *NRC Handelsblad*, 4 mei 2000; H. Stegehuis, ‘Oorlogsclaims’, *Algemeen Dagblad*, 20 juni 2000; J.A.A. van Doorn, ‘Een geur van chantage’, *HP/De Tijd*, 7 juli 2000; P.H.J. Den Ouden, ‘Onverdraagzaamheid’, *Algemeen Dagblad*, 8 augustus 2000; G. Aalders, ‘IBM-affaire is tekenend voor karikatuurale claimcultuur’, *NRC Handelsblad*, 16 februari 2001.

²⁴⁵ N. van Rossum, ‘Inhaligheid’, *Elsevier*, 4 maart 2000.

²⁴⁶ C. Brendel, ‘Holocaust-hype werkt averecht’, *Algemeen Dagblad*, 19 februari 2001.

²⁴⁷ R. ter Steege, ‘De Holocaust als melkkoe; De woede van Norman G. Finkelstein’, *Het Parool*, 21 juli 2000; B. Blokker, ‘“Joden zijn immuun voor elke vorm van kritiek”; Norman Finkelstein’, *NRC Handelsblad*, 5 augustus 2000; C. Brendel, ‘Steen in een woelige vijver; Norman Finkelsteins frontale aanval op de Holocaust-industrie’, *Algemeen Dagblad*, 7 augustus 2000; A. Jonker, ‘Finkelstein’, *NRC Handelsblad*, 12 augustus 2000; F. van Vree, ‘Joods oorlogsleed politiek gebruikt; Finkelsteins kritiek sluit aan bij Amerikaans radicalisme’, *de Volkskrant*, 29 september 2000; M. Arian, ‘Interview Norman Finkelstein. “De herinnering aan het joodse lijden wordt gecorrumpeerd.”’, *De Groene Amsterdammer*, 7 oktober 2000.

niet passend dat het CJO gedurende de onderhandelingen een appel deed op het collectieve schuldgevoel en zulke hoge eisen stelde aan de restitutesom.²⁴⁸

3.3.3 Kritiek op de restitutiekwestie vanuit Joods perspectief

Toen de restitutiekwestie in 1997 grote internationale aandacht kreeg, groeide bij enkele Joden en niet-Joden de angst dat deze kwestie niet de erkenning en rechtvaardigheid ging brengen waar men naar verlangde. Zo bestond bij sommigen de angst dat de grote hoeveelheid aandacht voor de restitutiekwestie kon leiden tot een bevestiging van vooroordelen over Joden; de focus op geld kon zorgen voor een toename in antisemitisme. Het zou mogelijk de kloof tussen Joden en niet-Joden groter maken.²⁴⁹

Bovendien vonden sommige betrokkenen het bezwaarlijk dat de herinnering aan de Holocaust door de restitutiekwestie steeds meer werd gekoppeld aan geld in plaats van aan menselijk leed.²⁵⁰ Andere Joodse overlevenden wilden vooral zichzelf en anderen beschermen voor de herinneringen die mogelijk werden opgerakeld door de restitutiekwestie en de media-aandacht die hiermee gepaard ging. Dit sentiment valt te lezen in een brief aan het *NRC Handelsblad* van J. Gompén-Simons en H. Cahen-Elion uit Vught:

Als eerste generatie oorlogsslachtoffer vragen wij ons af, of het oprakelen van inderdaad laakbare handelwijzen van dertig jaar geleden in het belang is van juist deze generatie. Afgezien van het feit dat velen van deze ouders niet meer in leven zullen zijn en hun kinderen geen blaam treft, worden wij weer geconfronteerd met afschuwelijke herinneringen. Ons verzoek is dan ook, laat de deksel op de beerput, geef ons rust.²⁵¹

Een gedeelte van de kritiek richtte zich specifiek op de handelswijze van het CJO en het WJC. Zo werd het bezwaarlijk gevonden dat het CJO en andere personen zoals Isaac Lipschits zich hadden opgeworpen als vertegenwoordigers van de Joodse gemeenschap. Volgens critici was

²⁴⁸ I.R.C.C. Losecaat Vermeer, 'Excuses (2)', *NRC Handelsblad*, 3 februari 2000; J. Secreve, 'Onderduikers', *Trouw*, 4 februari 2000; D. Verkijk, 'Compenseer iedereen die kil is behandeld', *Trouw*, 4 februari 2000; H. TH. Hoffmann, 'Rechtsherstel (2)', *NRC Handelsblad*, 22 februari 2000; A. Landsmeer-Van Heijningen, 'Slachtofferschap (5)', *Elsevier*, 25 maart 2000; A. Goudsmit, 'Imago', *NRC Handelsblad*, 4 mei 2000; B. van Tongeren, 'De oorlog (2)', *NRC Handelsblad*, 20 mei 2000.

²⁴⁹ V. Frolke, 'Voorzitter is kind aan huis bij Bill Clinton', *Het Parool*, 22 februari 1997; H. Rottenberg, 'Op zoek naar Joods tegood', *de Volkskrant*, 2 augustus 1997; K. Jueek, 'Simon Wiesenthal over de dreiging van extreem-rechts; "Druk op Zwitserland heeft averechts effect"', *NRC Handelsblad*, 7 augustus 1997; P. den Hollander, 'Antisemitisme wordt aangewakkerd', *Algemeen Dagblad*, 5 december 1997; H. Boas, 'Emoties geven Liro-affaire een ranzig smaakje', *de Volkskrant*, 30 december 1997; Redactie, 'Groeiend aantal Zwitsers heeft het niet op joden', *de Volkskrant*, 6 november 1998.

²⁵⁰ Dit sentiment bracht onder andere Norman Finkelstein naar voren.

²⁵¹ J. Gompén-Simons en H. Cahen-Elion, 'Joodse tegoeden (2)', *NRC Handelsblad*, 18 december 1997.

de Joodse gemeenschap niet te vertegenwoordigen, omdat deze niet bestond: zij vormden geen eenheid en hadden verschillende wensen met betrekking tot de restitutiekwestie.²⁵²

De positie van het CJO als vertegenwoordiger van de Joodse gemeenschap werd niet alleen aan het begin van de restitutiekwestie bekritiseerd, maar lokte eveneens felle reacties uit aan het einde van de restitutieonderhandelingen toen de verdeling van de restitutiesom ter sprake kwam. Over de uiteindelijke verdeling ontstonden grote discussies: wie kwam hiervoor in aanmerking? Alleen Joden of ook half-Joden? Werden het individuele uitkeringen of werd ook een deel van het geld gereserveerd voor Joodse instellingen zoals musea, begraafplaatsen en culturele instellingen? Het CJO meende dat een deel van het geld ten goede moest komen aan de Joodse gemeenschap, zoals het opknappen van Joodse begraafplaatsen en het restaureren van synagogen. Deze suggestie ontmoette grote tegenstand.²⁵³

Het CJO zou volgens critici met dit voorstel opnieuw vergeten dat 'de Joodse gemeenschap' niet bestond en dat veel Joodse oorlogsslachtoffers voor de oorlog nooit lid waren geweest van een kerkgenootschap of Joodse culturele organisatie. Als het het CJO daadwerkelijk ging om de Joodse oorlogsslachtoffers van toen, moest volgens hen de restitutiesom onder de betreffende overlevenden en nabestaanden worden verdeeld in de vorm van particuliere uitkeringen.²⁵⁴

Sommige Joodse slachtoffers hadden echter ook geen behoefte aan een individuele uitkering. Zij vonden het smartengeld in deze kwestie 'bloedgeld' of vonden het om andere redenen onprettig om restitutie te ontvangen. Dat het CJO geen oog had voor deze bezwaren werd spijtig gevonden en lokte zelfs woede uit. G. Gunzeln uit Amsterdam bracht zijn ontevredenheid naar voren in een beladen brief aan *Het Parool*:

²⁵² H. Boas, 'Opwinding over LiRo-archieven misplaatst; Instellen van parlementaire enquête is belachelijk', *Algemeen Dagblad*, 24 december 1997; H. Boas, 'Joodse nabestaanden kunnen best zonder dat geld; Schadeclaims', *Trouw*, 25 mei 1999; H. Knoop, 'CIDI heeft geen recht op geroofde joodse tegoeden', *NRC Handelsblad*, 7 juli 1999; A. Goudsmit, 'Imago', *NRC Handelsblad*, 4 mei 2000.

²⁵³ M. Cohn, 'Geef oudere Joden zelf dat geld; Joodse oorlogsslachtoffers', *Trouw*, 1 februari 2000; E. Verhey en M. van Weezel, 'Smartengeld maakt de joden niet gelukkig', *Vrij Nederland*, 5 februari 2000; N. van den Bergh, 'Gebruik het geld voor de overlevenden zelf', *de Volkskrant*, 5 februari 2000; H.TH. Hoffmann, 'Rechtsherstel (2)', *NRC Handelsblad*, 22 februari 2000; T. Heijmans, 'Bij Sal Meijer zeggen ze: geld is geen aflat', *de Volkskrant*, 23 maart 2000; M. Cohn, 'Over mijn geld beschik ik graag zelf; Joodse tegoeden; Erkenning onrecht moet overgaan op kinderen', *Trouw*, 8 april 2000; F. Renout en P. de Wit, 'Joodse organisaties ruziën over tegoeden', *Algemeen Dagblad*, 15 juni 2000.

²⁵⁴ T. Heijmans, 'Bij Sal Meijer zeggen ze: geld is geen aflat', *de Volkskrant*, 23 maart 2000; J. Boswijk, 'Joodse gemeenschap bestaat helemaal niet', *Trouw*, 7 april 2000; E. Spier, 'Onttroon de joodse regenten!', *Vrij Nederland*, 8 juli 2000.

Ik val bijna ter plekke dood nu het CJO de gore moed heeft mij en mijn familie alsnog lastig te vallen met onzindelijk gepraat over geld en cijfers, alsof ze mij ook vertegenwoordigen. [...] Verder wil ik de heer Naftaniel nog wat meegeven. Wellicht verdient de voorkeur de naam van het CJO te veranderen in NJR: Nieuwe Joodse Raad. Uit uw opstelling blijkt de koele kille rekenaar. Lees voor de kille rekenaars onder uw volgelingen voor uit de dagboeken en verslagen van de processen tegen Adolf Eichmann.²⁵⁵

Deze onrust binnen de Joodse gemeenschap werd tevens ingezet als argument tegen de restitutiekwestie. Het ‘smartengeld’ had tot nu toe alleen voor onvrede, onrust en verdeeldheid gezorgd in de Joodse gemeenschap.²⁵⁶

²⁵⁵ G. Gunzeln, ‘Kille rekenaar’, *Het Parool*, 24 mei 2000.

²⁵⁶ E. Verhey en M. van Weezel, ‘Smartengeld maakt de joden niet gelukkig’, *Vrij Nederland*, 5 februari 2000.

4. De dominantie van het moralistische narratief

De vorige twee hoofdstukken hebben aangetoond dat zowel verdedigers als critici van het moralistische narratief gedurende de restitutiekwestie aan het woord werden gelaten in de media. Beide partijen waren overtuigd dat de ander de dominante en (gedeeltelijk) foutieve versie van het verleden uitdroeg. Binnen het moralistische narratief werd beargumenteerd dat bij een groot gedeelte van de Nederlandse samenleving nog steeds het beeld van een heldhaftig en behulpzaam Nederland domineerde wanneer aan de Tweede Wereldoorlog werd gedacht: de meerderheid van de Nederlanders vond het moeilijk om hun eigen of de bijdrage van hun ouders te erkennen met betrekking tot het leed van de Joodse gemeenschap. De elite – de Nederlandse overheid, bepaalde prominente historici en de financiële wereld – zou zelfs pogen deze ontmythologisering te saboteren. Critici van het moralistische narratief waren echter overtuigd dat juist het idee van schuld onterecht en buitenproportioneel was geïntegreerd in de Nederlandse samenleving en dat een genuanceerde en wetenschappelijk onderbouwde visie op het verleden maar weinig gehoor kreeg in maatschappelijke en politieke kringen.

Wanneer de ontwikkeling van de Nederlandse collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in ogenschouw wordt genomen, kan worden geconstateerd dat de vooronderstelling van het moralistische narratief op een misvatting berust. In de jaren zestig en zeventig werd tijdens de *herinneringswende* al afgerekend met het beeld van een heldhaftig Nederland.²⁵⁷ Dat bepaalde critici tijdens het restitutiedebat in de media ageerden tegen het moralistische geschiedbeeld stond niet in relatie met het in stand willen houden van het beeld van een heldhaftig en behulpzaam Nederland. Critici erkenden immers de fouten die waren gemaakt in de behandeling van Joodse oorlogsslachtoffers. Zij maakten uitsluitend de kanttekening dat deze fouten niet per se gemaakt waren door de meerderheid van de Nederlanders én dat in de meeste gevallen geen sprake was geweest van kwade opzet. De nadruk op de Nederlandse mentaliteit als overheersende oorzaak van het Joodse leed was te eenzijdig.

De aanname dat het moralistische narratief overheerste in het restitutiedebat kan daarentegen wel worden onderbouwd. Om te beginnen toont de ontwikkeling van de collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog aan dat met de komst van de *herinneringswende* de schuldbewuste herinnering aan de bezetting en Jodenvervolgung aan

²⁵⁷ Zie hoofdstuk 1.

terrein won ten koste van het meer positieve en nationalistische beeld van Nederland. In de jaren negentig werd deze schuldbevuste herinnering gekoppeld aan de ophef die internationaal en nationaal oplaaide over de behandeling van Joodse oorlogsslachtoffers tijdens de naoorlogse periode.

Het ontstaan van de restitutiekwesitie illustreerde in die zin een bepaalde mate van overwicht van het moralistische geschiedbeeld in Nederland. Hierbij valt de kanttekening te maken dat de restitutieclaims niet zonder meer werden toegekend: de regering hield de deur voor nuance tot op zekere hoogte open door officiële onderzoekscommissies (-Kordes, -Scholten, -Van Kemenade en SOTO) in te stellen die onderzochten of deze beschuldigingen aan het adres van de Nederlandse samenleving gerechtvaardigd waren. Daarnaast uitten individuele historici, journalisten en betrokkenen ook kritische geluiden die een plek kregen in het mediadebat.

De aanwijzingen voor de dominantie van het moralistische narratief binnen het restitutedebat bevinden zich als volgt niet in het ontstaan van de restitutiekwesitie, maar in het verloop van de restitutiekwesitie. Een analyse van het mediadebat laat zien dat morele en ethische argumenten het debat van 1997 tot 2001 domineerden, ondanks de nuancerende inbreng van historici, onderzoekscommissies en andere betrokkenen. De dominantie van morele en ethische argumenten in het mediadebat sloten aan bij de morele politiek die werd gevoerd tijdens de restitutieonderhandelingen.

4.1 Verklaringen voor de dominantie van het moralistische narratief

De dominantie van de morele en ethische argumenten kan gedeeltelijk worden verklaard aan de hand van de structuur van het moralistische narratief. Wat opvalt aan het moralistische narratief is dat deze gedurende de restitutiekwesitie onveranderd bleef. Een vergelijking tussen de uiting van het moralistische narratief aan het begin van de restitutiekwesitie met de uiting van het narratief aan het einde van de restitutiekwesitie, toont aan dat de argumenten binnen het narratief constant waren gebleven, zowel aangaande de bezetting als met betrekking tot de naoorlogse periode. De conclusie van herhaaldelijk Nederlands falen ten aanzien van de Joodse gemeenschap bleef leidend ondanks het aanbod van nuancerende berichtgeving. De retorische elementen waarmee het narratief gepaard ging, waren eveneens onveranderd. Over de rol van de Nederlandse samenleving werd zowel aan het begin als aan het einde van de restitutiekwesitie met veel verontwaardiging gesproken. Ook de interpretatie van het

Nederlandse verleden als enerzijds ‘pijnlijk en taboedoorbrekend’ en anderzijds als ‘een lang bekend gegeven’ bleef constant over de jaren.

Met betrekking tot de bezetting schreef journaliste Pamela Hemelrijk in het *Algemeen Dagblad* op 9 mei 2001 bijvoorbeeld het hoge percentage gedeporteerde joden nog steeds toe aan de ‘Nederlandse mentaliteit’:

Het tweede wat mij opviel was het zoveelste staaltje van de bekende Nederlandse braafheid, die ertoe heeft bijgedragen dat er nergens zoveel joden zijn gedeporteerd als hier. Zelfs in Duitsland had je als jood nog betere kansen om de dans te ontspringen dan in ons fraaie gidsland, zoals u ongetwijfeld weet [...] Tot op de dag van vandaag zijn ze niet bij machte een fraudebestendig paspoort te fabriceren. Maar voor de nazi’s hebben ze er hun beste krachten aan gegeven. Die fijne ambtenaren van ons.²⁵⁸

Dat het bericht het moralistische narratief verspreidde, was tevens herkenbaar door het gebruik van cynisme en de boodschap dat men ‘ongetwijfeld’ bekend was met dit foute verleden. Dezelfde retoriek kwam voor bij andere journalisten, zoals Carel Brendel in het *Algemeen Dagblad*. Hij somde nogmaals de collectieve participatie van het Nederlandse volk op met betrekking tot de Jodenvervolging en eindigde met de conclusie dat ‘Het beeld van heldhaftig volk, dat massaal verzet pleegde tegen de ‘moffen’ en hun handlangers – niet meer dan een beperkt groepje NSB’ers – berust op zelfbedrog.’²⁵⁹

Daarnaast werd binnen het moralistische narratief met betrekking tot aparte discussies, zoals de discussie over de rol van het Nederlandse koningshuis, vastgehouden aan eerdere overtuigingen. Nanda van der Zee schreef bijvoorbeeld in het *NRC Handelsblad* van 24 februari 2001 nogmaals dat de vlucht van koningin Wilhelmina uiteindelijk had geleid tot het hoge percentage omgekomen Joden in Nederland, terwijl dit bij publicatie van haar boek *Om erger te voorkomen* uitgebreid was afgedaan als onwaar door een breed scala aan historici.²⁶⁰

Een voorbeeld van het moralistische narratief uit 2001 met betrekking tot het naoorlogse rechtsherstel was afkomstig uit *De Volkskrant*. Journalist en schrijver Toine Heijmans presenteerde in het artikel ‘Overheid verdiende aan Holocaust; Adviseur moest bezien hoe de kassa voor erfrechten het vaakst kon rinkelen’ slechts de conclusies van onderzoeker Gerald Aalders en Isaac Lipschits, zonder te verwijzen naar de meer

²⁵⁸ P. Hemelrijk, ‘Zo ken ik ze weer’, *Algemeen Dagblad*, 9 mei 2001.

²⁵⁹ C. Brendel, ‘Gewone helden in tijden van nood; Polen en Nederland ‘koplopers’ bij Yad Vashem-medailles’, *Algemeen Dagblad*, 30 april 2001.

²⁶⁰ J. van der Kris, ‘“Fasseur beschuldigt mij van iets heel ergs”’, *Historica* Nanda van der Zee over ‘landverraad’, *NRC Handelsblad*, 24 februari 2001.

genueanceerde conclusies die door de onderzoekscommissies waren geplaatst bij het naoorlogse rechtsherstel:

De Nederlandse overheid heeft geprofiteerd van de Holocaust. Het rechtsherstel van joden na de oorlog was niet alleen kil en bureaucratisch, zoals premier Kok zei, maar gericht op geld verdienen voor de schatkist. Door het onverbloemd steunen van de financiële wereld en het heffen van zoveel mogelijk belasting op erfenissen van omgekomen joden, was de regering zelf verantwoordelijk voor het trage en oneerlijke rechtsherstel. Dat concluderen, onafhankelijk van elkaar, NIOD-onderzoeker G. Aalders en de Groningse emeritus hoogleraar geschiedenis, I. Lipchits.²⁶¹

De notie van de kille, naoorlogse ontvangst en het gebrekkige rechtsherstel werd aan het einde van het restitutedebat in de media meermaals herhaald, zelfs wanneer de verdere inhoud van het kranten- of opinieartikel niet per se gekenmerkt werd door de aanwezigheid van het moralistische narratief.²⁶² De publicatie van de verschillende onderzoeksrapporten, zelfs het vrij positief ontvangen onderzoek van SOTO, had hier geen invloed op gehad. Dat het idee van schuld – zeker met betrekking tot het naoorlogse rechtsherstel – in 2001 in neutrale, korte en beschrijvende krantenberichten simpelweg werd gepresenteerd als een gegeven, laat een overwicht zien van het moralistische narratief in de Nederlandse media.

Hoe bleef het moralistische narratief ondanks de aanwezigheid van nuancerende berichtgeving onveranderd van 1997 tot 2001? Een verklaring voor deze standvastigheid bevindt zich in de opbouw van het narratief zelf. Het moralistische narratief ging namelijk uit van het idee dat de elite gedurende de restitutiekwestie poogde de ‘ontmythologisering’ van het oorlogsbeeld te saboteren; zij wilde het heldhaftige beeld van Nederland in leven houden. Deze suggestie van sabotage bemoeilijkte in grote mate de invloed die nuancerende berichtgeving kon uitoefenen op het moralistische narratief, omdat elke kritiek op het moralistische geschiedbeeld volgens deze redenering automatisch met achterdocht werd ontvangen; de intentie was immers niet zuiver.

Een analyse van de retoriek die verdedigers van het moralistische narratief gedurende het restitutedebat voerden, laat zien dat zij critici inderdaad niet zo zeer aanvielen op de

²⁶¹ T. Heijmans, ‘Overheid verdiende aan Holocaust; Adviseur moest bezien hoe de kassa voor erfrechten het vaakst kon rinkelen’, *de Volkskrant*, 24 maart 2001.

²⁶² Berkhout, ‘Doos van pandora geopend’, *NRC Handelsblad*, 28 januari 2000; Redactie, ‘Kok maakt toch excuses voor “kille opvang” joden’, *Het Parool*, 28 januari 2000; Redactie, ‘Excuus regering voor kille opvang vervolgd na WO II’, *De Telegraaf*, 29 januari 2000; Redactie, ‘“Kil” rapport joodse tegoeden’, *Algemeen Dagblad*, 28 mei 1999; K; A. Bleich, ‘Het drama achter het woord rechtsherstel; Lipschits hekelt naoorlogse bothed van Nederlandse overheid’, *de Volkskrant*, 30 maart 2001; Redactie, ‘Vervolguitering getroffen joden’, *Het Parool*, 13 december 2001; Redactie, ‘Kamer wil gebaar voor ex-dwangarbeiders’, *Trouw*, 20 december 2001.

inhoud van hun argumenten, maar voornamelijk hun intentie in twijfel trokken. Het weerwoord van het moralistische narratief bevond zich aldus op het gebied van ethos en pathos en kenmerkte zich door een gebruik van ad-hominem argumenten. Van een inhoudelijke discussie was nauwelijks sprake. De suggestie van sabotage verhinderde zodoende een constructieve interactie tussen de twee botsende interpretaties van het Nederlandse verleden. Elke kritiek die geuit werd op het moralistische narratief versterkte slechts diens overtuiging.

Dit interactiepatroon is gedeeltelijk al behandeld bij de uiteenzetting van het moralistische narratief in hoofdstuk twee. Hoewel de focus op intentie gezien kan worden als een retorisch hulpmiddel, maakte het idee van sabotage ook daadwerkelijk deel uit van het narratief. Het idee van sabotage was namelijk verbonden met de gedachte dat de Nederlandse samenleving niet alleen faalde tijdens de bezetting en naoorlogse periode, maar tevens tekortschoot tijdens de restitutiekwestie.

Het restitutedebat toonde vanwege de standvastigheid van het moralistische narratief weinig tot geen ontwikkeling. Bij elke nieuwe ophef werden dezelfde argumenten herhaald, onaangetast door genuanceerde berichtgeving of onderzoeksresultaten. Doordat telkens dezelfde argumenten werden gebruikt, kan het restitutedebat worden getypeerd als een constante herhaling van zetten. Ondanks de variatie aan nuancerende berichtgeving, was het weerwoord vanuit het moralistisch narratief telkens hetzelfde. Het narratief van schuld werd niet doorbroken.

Dat het moralistische narratief gedurende de restitutiekwestie niet afweek van een moralistische kijk op het Nederlandse oorlogsverleden was niet zo eigenaardig, aangezien het idee van schuld centraal stond in het betoog voor ruimhartige restitutie. Als verdedigers van het narratief de nuance met betrekking tot de schuld van de Nederlandse samenleving toelieten in hun argumentatie, zou het narratief direct aan kracht verliezen en in essentie ophouden te bestaan.

Daarnaast kan beargumenteerd worden dat het moralistische narratief meer werd gewaardeerd en vertegenwoordigd in de media vanwege de algehele morele beladenheid van de Tweede Wereldoorlog en de positie van de Joodse gemeenschap in Nederland. Hoewel critici van het moralistische narratief enkel de schuldvraag bekritiseerden die tijdens de restitutiekwestie naar voren werd geschoven, werd de erkenning van schuld in de media veelal gekoppeld aan de erkenning van het Joodse leed. Hoewel critici deze ervaring niet in twijfel trokken, werd hun nuance op de schuldvraag toch afgekeurd vanwege de onderliggende connotatie dat dit wellicht zou impliceren dat zij twijfelden aan de Joodse

negatieve ervaringen van tijdens en na de oorlog. Het eigen gedrag moest centraal staan, andere verklaringen werden gezien als bijzaken. Zeker met betrekking tot de Jodenvervolging leek het maatschappelijk gezien enkel gepast om het oorlogsverleden uit te leggen met een erkenning van eigen falen.

Daarnaast werd het moralistische narratief, zeker aan het einde van de restitutiekwestie, gesterkt door keuzes vanuit de politiek. De beslissing van Kok om formeel excuses aan te bieden voor de kille en onrechtvaardige naoorlogse opvang en de uiteindelijk ruimhartige restitutiesom die werd aangeboden aan de Joodse gemeenschap, sloten aan bij de eisen van het moralistische narratief. Hierdoor werd het idee van een schuldige Nederlandse samenleving een bekende en officieel erkende lezing van de geschiedenis.

Conclusie

Hoe verliep het restitutedebat in de Nederlandse media van 1997 tot 2001? Door het debat te zien als een botsing tussen twee conflicterende interpretaties van het Nederlandse verleden kan geconstateerd worden dat tijdens het debat de morele en ethische argumenten van het moralistische narratief domineerden tegenover de nuancerende inbreng van historici en onderzoekscommissies. Dat het moralistische narratief de boventoon voerde had onder andere te maken met het feit dat het narratief voortbouwde op de al ingebedde collectieve herinnering van de schuldige omstander: het idee dat Nederland schuldig was aan de ‘geslaagde’ Jodenvervolgung was een bekende lezing van de geschiedenis.

Daarnaast sloot het moralistische narratief aan bij de maatschappelijke onrust die tijdens de restituekwestie alomtegenwoordig was. Men verlangde naar een duidelijke afsluiting en genoegdoening met betrekking tot dit beladen gedeelte van het Nederlandse verleden. Deze zingeving en schuldtoedeling werd niet gevonden bij de wetenschappelijke interpretatie van zowel het oorlogs- als naoorlogse verleden van Nederland, waar het moralistische narratief een duidelijk verhaal presenteerde. De genuanceerde berichtgeving trok daarom met betrekking tot de restituekwestie aan het kortste eind. Zeker na afsluiting van de restitueoerhandelingen – waarin een hoge restituesom en excuses werden aangeboden aan de Joodse gemeenschap – werd het idee van een schuldig Nederland ook door de politiek bevestigd.

Buiten deze verklaringen voor de dominantie van het moralistische narratief binnen het restituedebat in de media, bepaalde de opbouw en retoriek van het moralistische narratief evenzeer het verloop van het restituedebat. Het narratief omvatte het idee dat de Nederlandse elite de ontmythologisering van het Nederlandse verleden probeerde te saboteren. Zij wilde het heldhaftige beeld van Nederland behouden en wilde voorkomen dat zij (financieel) verantwoordelijk werden gesteld wanneer officieel erkenning werd gegeven aan de verwijten vanuit de Joodse gemeenschap.

Door dit frame van sabotage toe te passen op elke kritische noot met betrekking tot de veroordeling van Nederland, kreeg het nuancerende narratief geen vat op het moralistische geschiedbeeld. De nuancerende informatie die critici, veelal historici, gaven als weerwoord op de moralistische visie van het verleden werd weggezet als onbetrouwbaar. Het moralistische narratief bleef zodoende onveranderd voortbestaan in de media van 1997 tot 2001. Deze immuniteit beïnvloedde de restituediscussie in de media in die zin dat het nauwelijks tot geen (inhoudelijke) ontwikkeling doormaakte. De discussie verliep slechts van ophef naar

ophef, waarbij telkens dezelfde argumentatie en emotie van verontwaardiging en schaamte werd herhaald.

De vaststelling dat het moralistische narratief het restitutedebat domineerde en zorgde voor een gebrek aan inhoudelijke ontwikkeling, sloot aan bij de literatuur over de opkomst van ‘Moralpolitik’ en ‘rough justice’ in de politiek van de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw. Deze studie laat zien dat een binnenlandse herinneringscultuur een grote rol kan spelen met betrekking tot de omgang en politisering van het verleden. Hoewel dit onderzoek in principe alleen kan spreken over de invloed van de moralistische herinneringscultuur op het restitutedebat in de media, wekt het onderzoek de suggestie dat deze maatschappelijke hang naar ruimhartige genoegdoening een effect heeft gehad op de restitutieonderhandelingen.²⁶³ De restitutieonderhandelingen werden immers gelijkertijd gekenmerkt door een dominantie van moralistische en ethische argumenten waarin de genuanceerde adviezen van de onderzoekscommissies in zekere mate het onderspit delfden. Verder onderzoek naar de dominantie van het moralistische narratief binnen niet-schriftelijke media kunnen voor verdere verdieping zorgen van deze stelling.

Deze studie bevestigt ten slotte de aanname uit de literatuur dat een (moralistische) herinneringscultuur in vergelijking met geschiedwetenschap eerder voldoet aan maatschappelijke verlangens van zingeving en herdenking. In de casus van de Nederlandse restitutiekwesitie bleek inderdaad dat een groot gedeelte van de Nederlandse maatschappij geen behoefte had aan een genuanceerd verhaal over het oorlogs- en naoorlogse verleden, maar genoegdoening wilde voor het leed van de Joodse oorlogsslachtoffers. Journalist Hendrik Jan Schoo (1945-2007) schreef aan het begin van de restitutiekwesitie al over deze tendens. Hij benoemde treffend hoe de beladenheid van de Jodenvervolgung doorsijpelde in de behandeling van de restitutiekwesitie:

De moord zonder weerga op de joden blijft niet te bevatten. Die onbegrijpelijkheid neemt geen genoegen met een beschrijving van ‘hoe het geweest is’, maar eist betekenis: waarom kon het gebeuren? Die vraag zal telkens opnieuw worden gesteld en tot nieuwe schuldtoedeling en zingeving, tot revisionisme leiden. Dat laat zich maar al te goed begrijpen, maar de kans op anachronistische oordelen is groot.²⁶⁴

²⁶³ Ruppert, *Eindelijk ‘restitutie’*, 250.

²⁶⁴ H.J. Schoo, ‘Eerbetoon aan Presser. Nieuwe geschiedenis van de Jodenvervolgung in Nederland velt harde oordelen over Wilhelmina en de politieke elite. De aanklacht als methode’, *Elsevier*, 12 april 1997.

Literatuurlijst

Geraadpleegde archieven

Knipselcollectie Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies (NIOD)

KB II 2129: HP/ De Tijd

KB II 0230: Vrij Nederland

KB II 2614: Herstelbetalingen

KB II 1070: Restitutie

KB II 2632: Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO)

KB II 1907: Joden, Bezittingen

LexisNexis <<http://academic.lexisnexis.nl/>> [Geraadpleegd op 30 juli 2019].

De Groene Amsterdammer <<https://www.groene.nl/edities>> [Geraadpleegd op 30 juli 2019]

Elsevier (Weekblad) <<http://archieff.elsevierweekblad.nl/index.do>> [Geraadpleegd op 30 juli 2019].

Kranten en periodieken

Algemeen Dagblad

Elsevier

De Groene Amsterdammer

HP/De Tijd

NRC Handelsblad

Het Parool

De Telegraaf

Trouw

de Volkskrant

Vrij Nederland

Literatuur

Aalders, G., *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam 2001).

Aalders, G., *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999).

Anderson, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London 1983).

Barash, J.A., *Collective Memory and the Historical Past* (London 2016).

Barkan, E., *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices* (New York 2000).

Bazyler, M.J., *Holocaust Justice. The Battle for Restitution in America's Courts* (New York 2003).

Beker, A. (ed.), *The plunder of Jewish Property during the Holocaust. Confronting European History* (New York 2001).

Bilsky, L., 'The Judge and the Historian. Transnational Holocaust Litigation as a New Model', *History and Memory* 24 (2012) 117-156.

Blom, J.C.H., 'In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland', in: idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989).

Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007).

Van der Boom, B., *'Wij weten niets van hun lot'. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012).

Bossenbroek, M., *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).

- Brunner, J., Goschler, C., Frei, N. (ed.), *Die Globalisierung der Wiedergutmachung. Politik, Moral, Moralpolitik* (Göttingen 2013).
- Citroen, M., *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht 1999).
- Cohen, A.E., 'Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog' in: J.C.H. Blom e.a., *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam 2005).
- Durlacher, G.L., *Strepen aan de hemel. Oorlogsherinneringen* (Amsterdam 1985).
- Eindrapport Commissie Onderzoek Liro-Archieven (1998).
- Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden Tweede Wereldoorlog in Nederland (1999).
- Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden Tweede Wereldoorlog (Amsterdam 2000).
- Eizenstat, S.M., *Imperfect Justice. Looted Assets, Slave Labor and the Unfinished Business of World War II* (New York 2003).
- Feldman, G.D., 'Holocaust Assets and German Business History. Beginning or End?', *German Studies Review* 25 (2002) 23-34.
- Finkelstein, N., *The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish suffering* (London/ New York 2000).
- Flap, H.D. en Aarts, W.A., *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997).
- Gerstenfeld, M., *Judging the Netherlands. The Renewed Holocaust Restitution Process 1997-2000* (Jeruzalem 2011).
- Griffioen, P. en Zeller R., 'Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse' in: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, *Oorlogsdocumentatie '40- '45: achtste jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1997) 10-63.
- Griffioen P. en Zeller, R., *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam 2011).
- Grüter, R., *Strijd of gerechtigheid. Joodse verzekeringstegoeden en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2015).

- De Haan, I., 'Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging. Een overzicht van het recente Nederlandse debat', *Low Countries Historical Review (BMGN)* 123 (2008) 31-70.
- Van der Heijden, C., *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001).
- De Jong, L., *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945* (1969-1991).
- Junz, H., *Where did all the money go? Pre-Nazi Era Wealth of European Jewry* (Bern 2002).
- Knegtman, P.J., *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998).
- Kristel, C. (red.), *Binnenkamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002).
- Kristel, C. (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002).
- Lipschits, I., *Tsedaka. Een halve eeuw joods maatschappelijk werk in Nederland* (Zutphen 1997).
- Lipschits, I., *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2001).
- Marrus, M., *Some Measure of Justice. The Holocaust Era Restitution Campaign of the 1990's* (Madison 2009).
- Michman, J., Beem, H. en Michman D., *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam 1992).
- Mooij, A., 'De langste schaduw. Denken over psychische oorlogsgevolgen' in: C. Kristel (red.), *Binnenkamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002) 261-291.
- Moore, B., 'Goed en fout' or 'Grijs verleden'? Competing perspectives on the history of the Netherlands under German Occupation 1940-1945', *Dutch Crossing* 27 (2003) 155-168.

- Moore, B., *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1998).
- Nietzel, B., 'Assymetrie. Opferkonkurrenz, Reziprozität. Zur Erforschung transnationaler Wiedergutmachungsprozesse seit Ende des Kaltes Krieges' in: B. Hoffmann e.a., *Diktaturüberwindung in Europa. Neue nationale und transnationale Perspektiven* (2010) 53-68.
- Nietzel, B., 'Business Finished? Transnationale Wiedergutmachung historischen Unrechts in Europe seit 1989, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 57 (2009) 25-50.
- Paul, H., *Als het verleden trekt. Kernthema's in de geschiedfilosofie* (Den Haag 2014).
- Piersma, H., *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlands gevangenschap, 1945-1989* (Amsterdam 2005).
- Piersma, H. (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam 2001).
- Presser, J., *De Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945* (Amsterdam 1965).
- Rieff, D., *In praise of Forgetting. Historical Memory and Its Ironies* (New Haven/London 2016).
- Ruppert, C., *Eindelijk 'restitutie'. De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over Joodse oorlogstegoeden (1997-2001)* (Amsterdam 2017).
- Ruppert, C., 'Nederlandse akkoorden in 2000 over Joodse oorlogstegoeden', *Low Countries Historical Review (BMGN)* 130 (2015) 50-71.
- Staal, Ph., *Roestvrijstaal. Speurtocht naar de erfenis van Joodse oorlogswezen* (Delft 2008).
- Surmann, J., *Shoah-Erinnerung und Restitution. Die US-Geschichtspolitik am Ende des 20. Jahrhunderts* (Stuttgart 2012).
- Unfried, B., *Verganges Unrecht. Entschädigung und Restitution in einer globalen Perspektive* (Göttingen 2014).
- Veraart, W. J., *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Rotterdam 2005).

Van der Vree, F. en Van der Laarse, R., *De dynamiek van de herinnering: Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).

Withuis, J., *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002).

Zalm, G., *De romantische boekhouder* (Amsterdam 2009).

Van der Zee, N., *Om erger te voorkomen. De voorgeschiedenis en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1997).